

УДК 398.4 (477.82/.84)
DOI 10.15407/nz2019.02.437

Volodymyr HALAICHUK
Candidate of Philology, Docent
The Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ethnology
1, Universytets'ka str., L'viv, 79000, Ukraine
e-mail: halay_czuk@ukr.net

ДЕМОНОЛОГІЯ БЕРЕЗНІВЩИНИ

Володимир ГАЛАЙЧУК
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>
кандидат філологічних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: halay_czuk@ukr.net

Демонологічні вірування та уявлення є однією з основних складових духовної культури народу. Тому з'ясування локальної специфіки окремих етнографічних районів у цьому контексті є на сьогодні доволі актуальним. У запропонованій розвідці автор ставить перед собою мету описати картину демонологічних уявлень Березнівщини, що є складовою Західного Полісся. Об'єктом дослідження є традиційна демонологія Березнівщини, а предметом — її персональне наповнення, загальноукраїнські риси та локальна специфіка. Методологічною основою дослідження є принцип історизму та використання основних методів етнологічної науки. Традиційна демонологія Березнівщини ще не була предметом спеціальних досліджень. Цей аспект висвітлений у науковій літературі дуже скупо, відтак основою роботи є польові матеріали автора.

У статті комплексно висвітлено традиційні демонологічні уявлення та вірування Березнівщини. На основі головних польових матеріалів подано відомості про таких персонажів, як чорт, русалки, «безпірні покійники», домовик, про персоналізації хвороб, про різні категорії чародіїв і «непротих» людей тощо.

Загалом у статті визначено, що палітру демонології Березнівщини, як і в усій Україні, формують поліваріантність віри у потойбічне існування душі й вірування про так звану «нечисту силу», які часто є генетично пов'язаними.

Ключові слова: демонологія, Березнівщина, Полісся, русалка, домовик, відьма, чорт, «безпірний покійник».

DEMONOLOGY OF BEREZNE DISTRICT

Demonological beliefs are one of the main components of the spiritual culture of the people. Therefore, the elucidation of the local specifics of certain ethnographic regions in this context is very relevant today. In the proposed exploration, the author aims to describe the picture of demonological representations of Berezne district, which is an integral part of Western Polissya. The object of research is the traditional demonology of Berezne district, and the subject is its character filling, all-Ukrainian features and local specifics. Methodological basis of the research is the principle of historicism and the use of basic methods of ethnological science. Traditional demonology of Berezne district has not been the subject of special studies yet. This aspect is covered in scholarly literature with scanty value, hence the basis of the work is the field materials of the author.

This article is a complex analysis of traditional demonology in Berezne region. The author used field research to show data about such characters as devil, mermaids, house spirits, sprites and goblins, about disease personification and different types of witches.

Mermaids in the surveyed villages are mostly considered by people who died in the Rusal week. They were wary of them, but they were often perceived in a positive way. The same dualism is inherent in the housewife, which was perceived as a devil or soul, as the owner of the house, which even had to be ritually fed. The most extensive category of demonic characters is identified by the names «vedma» and «zhychur» — the stories about them are the same with other Polissian territories, as well as stories about those who can «help» from illnesses, storms or fires. A wide arsenal of apothecians against the witch and other «evil spirits» was used in the Berezne region. They also assisted in such measures from the deceased, who allegedly could «come» to the living. Among such deceased there are several categories: the deceased husband «comes» to his wife, the mother «comes» to the children, «go» allegedly and timely, dead and witches. The phenomena of panic, fornication and whirlwind in Berezne region are directly connected with the «unclean» and with the places of burial of the «irresponsible» deceased. The connection with the devil reveal the stories about «the color of the ferns», which are quite popular in the settlements of the district.

In this article the author determined the main features of demonology in Berezne district which is the part of other beliefs about the immortality of the soul.

Keywords: demonology, Berezne district, Polissia, mermaids, hobgoblin, witch, devil, suicide.

Вступ. Враховуючи багатство Полісся на релік-ти старожитностей, цей етнографічний регіон постійно був і залишається бажаним полем для дослідників традиційної культури українців. Усе ж, якщо зважити на обшир регіону, то у багатьох аспектах ще й нині спостерігаємо певні прогалини в обстеженні низки адміністративних районів, у висвітленні тих чи інших тем. Нерідко буває й так, що на визначених теренах провадяться експедиційні дослідження, проте виявлений матеріал осідає в архівах науково-дослідних установ, у приватних архівах учених тощо. Відтак гостро постає проблема публікації результатів польових досліджень, їх уведення до наукового обігу.

Мета цієї публікації — комплексна характеристика демонологічних вірувань та уявлень поліщуків Березнівського р-ну Рівненської обл. Демонологія Березнівщини ще не була спеціальним об'єктом дослідження етнологів, хоч принагідно деякі вчені торкалися окремих її аспектів. У записах Валентина Мошкова, що увійшли до корпусу матеріалів барона Федора Штейнгеля, знаходимо колоритну розповідь з околиць Березного про «колдунью» [1]. Спорадично відомості з царини демонології, зокрема щодо пов'язаних з народним календарем оберегових засобів від «нечистої сили», трапляються у монографії Тетяни Пархоменко [2]. Зі статті Оксани Васюк та Лілії Хурсяк довідуємося про особливості так званого «данья», за допомогою якого «знахурі» могли звести людину зі світу [3]. У праці Надії Ковальчук Березнівщина представлена у контексті обряду проведів русалок (точніше, його відсутності на цих теренах) [4]. Замовляння від хвороб, у тому числі й тих, що мають демонологічну етіологію, репрезентує стаття Анни Ніколаєвої [5]. Окремі матеріали подано у публікаціях автора цієї розвідки [6; 7]. Водночас у присвяченому поліській демонології фундаментальному виданні, яке уклали Людмила Виноградова та Єлена Левкієвська, відомостей з Березнівщини, на жаль, немає [8; 9; 10].

Основу цього огляду складають польові етнографічні матеріали, які автор зафіксував у 2013 році як учасник Комплексної історико-етнографічної експедиції від Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф [11]. Частина матеріалів, а саме досі не опубліковані записи, здійснені в Експедиції Етнокультурного

центру «Веснянка» Рівненського міського Палацу дітей та молоді і членів Рівненського фольклорно-етнографічного товариства у 2001 році в с. Богуші від талановитої респондентки Домініки Петрівни Сиси, 1938 р. н., люб'язно надала відома рівненська дослідниця Алла Українець (дублетні записи від Д. Сиси 2001 і 2013 років позначено у тексті літерами «а» та «б» як варіанти).

Основна частина. Як і повсюдно на Поліссі, одним із найпопулярніших демонологічних персонажів Березнівщини є **русалка**.

За місцевими уявленнями, русалки — це померлі (чи ті, що втопилися) у Русальний тиждень дівчата, іноді й хлопці. Іноді — усі без огляду на стать чи вік: «*А хто їє... з чого' воно береуца? Якесь колись називали — росалки. А з чого' вони робляуца, тие росалки? Може, часом із сіх, шо помиралі на Росалном тижні*» (с. Білка), «*Як хто на Русалницу вмере, знаєте. На Тройцу хто повірає, вон русалкою остаєуца. Чи старе, чи молоде, чи яке*» (с. Вітковичі), «*Ну, кажуть, шо як умре на Русалний тиждень людина, то — русалка. Чи вмере, чи втопиуца. І як умре, то недобре крепко, на Русалний тиждень. Але люди вмирають, коли пора приходить*» (с. Маринин), «*Ще кажуть — перший день як на Тройцу помре — то не росалка; уже як другий, і вже геть до неділі на том тижні повірає — то вже росалка*» (с. Бронне), «*[Русалки] з вмерших душ. Ну, отдельно такіє... Господь посилає*» (с. Більчаки), «*Як у Росалний тиждень вмере. Вже воно та росалка у воде*» (с. Більчаки).

Трапляється й варіант, коли русалкою вважали народженого у Русальний тиждень: «*То то посла Тройці Русальний тиждень. То колись таке казали, шо русалкі ходять, а я їє, теї русалкі, николи не бачила. Ну, балакали так, шо як на Росавний тиждень родиуца дитя, то так як буде росавка. А воно то правда?*» (с. Друхів).

Русалки «ходять» на Трійцю і цілий «Роса'льний тиждень» («Роса'вний тиждень», «Росалку», «Росалницу», — це зазвичай тиждень після Трійці, рідше — до Трійці; тиждень до Трійці — «Дєдови'й»). Виходили з «могилок» і ходили зазвичай у житі, плескались у воді. Дітей лякали: «*Часом тоде то казали: от пойди-пойди, то в житі росавка сидить. А хто їє, ту русавку, коли бачив?*» (с. Друхів), «*По житиу бєгали (русалки). Бєгали по житиу, бєгали*

по рецьци. Та тоді, на сю Росалку, казали, що не мона йти купацца, не мона ніде по жити ходити, бо росалка бегає. Як мі були маліє, то так дуріли нас. А хто його знає, яке воно?» (с. Білка).

Рідше русалок пов'язували з періодом, коли жито квітне, зі жнивною порою, зі святами Івана Купайла, Іллі і навіть Спаса, завершенням літа: «Ходили по житах, як жито квітне, да кажуть — не ходять, бо русавка ловить» (с. Балашівка), «Росалний тиждень? Ну, то як квітне жито. То тоді ходять дітям не мона, кажуть» (с. Більчаки), «Ну, це на Івана Купала русалки'. Я знаю... я сево... віли' венки, несли' на речку, співали. І тоде той венки ки'дають у речку, венки пливе, а все сопроваждаючі бежать, щоб ніхто задній не був. Ну, це, значить, росалка його утопить» (с. Богуші), «Сьо вже як Росалний тиждень, то сьо вже вообщє та' як би купаться прекращають, купку. Мабуть, і про'ся Іллі воно таке. Ілля. О, о. Мабуть, по'ся Іллі» (с. Хотин).

Вбрані русалки у білому (іноді конкретизують, що у весільному чи у довгому) вбранні, у вінках: «Ну то ходили, кажуть, колісь русалкі. От, кажуть, як на Русалку, наприклад, дівчина чи хлопець помре, то вже вона стає русалкою. Да й вона, кажуть, так як уже... сьо вже як Тройця, ди й сьо вже вони, кажуть, що ходять, ціє русавки'. Вбрані — в ленти да в такіє плаття' різніє такіє. Хлопцїв я не знаю, но дівчата, кажуть, що ходили» (с. Більчаки), «Русалки були колісь. Ходили. А на Русал... як дівчина вмере в ці, такіє є росалніє днє, — умірає дитя, і воно потом по... оце колісь по своїх межах жали, ше не в калхозі були, да по межах... то такіє люди, що бачили, що дівчинка ходить у веночку, — казали — росалка ходить. Таке було» (с. Бистричі). В одній із бувальщин русалка постає вбраною в чорний одяг. Іноді бачили, як вони йшли «шнурком», співаючи і танцюючи.

Подекуди вірять, що «Їх не видно', ми — недостойніє все бачить. [...] Якио бачиш, значить, ти достойний його побачить. Якио недостойний — вона не покажецца» (с. Богуші). У с. Вітковичі зафіксовано уявлення, що хто бачив русалок, не повинен був розповідати про них п'ять років. Здебільшого ж вважають, що у наш час русалок вже нема.

Зустріч з русалками нерідко трактували у позитивному ключі: «Ну то Росалний тиждень — є

такий тиждень, Росалний. Перед Тройцюю. Бачили: по полі ходили дівчатка в веночках. То се то я не бачила, но чула таку мову колишню. Казали, що як побачиш росавку ту в веночку, то тобі не дає вона погано о'дзиву, а тобі дає якийсь знак, що тобі буде якесь... добре. Будто бі яке в сем'ї шось є, раз ти побачив росавку, вона тебе показала, щоб воно од тебе' одходило. То таке я чула» (с. Бистричі).

Водночас у Русальний тиждень дотримувались низки побутово-поведінкових рекомендацій та застерег, пов'язаних із цими персонажами:

- подекуди «своїм» русалкам чіпляли одяг (на раник він нібито виявиться мокрим);

- не прали, не підбілювали й не підмашували, щоб «не замочить», «не замазати» русалки: «Говорили, що росалка залоскоче. Але хутчєй... мати на увазі — не треба бути такими хитрими і лезти в воду. Обічно той тиждень, Русальний, старіє люде... ну, було... тепер — то такіє хати, а то ж — побелку все треба було, глиною пудбелить, — не белили, пудлоги не мочили, — русалку нільзя мочить. Русальний тиждень — в хате не міють, не лють води. Значить, щоб не замазати русалку, бо сьо русалка... сьо ж щітаєцца, ну, як... що вони должні бути чистіє. І сьо даже не стірають себе. Той тиждень не стірають. Сьо все такоє закону додержувалис колісь» (с. Богуші);

- не білили полотна, щоб русалка по ньому не «посцяла»: «Полотно белить? На Росалном тижні не мона було, бо росалка посціть, кажуть. Брали полотно, щоб белилося, на воде. Ну, так — не зовсем так як би на воде, — то пота'не, як на глибокому. А таке-от болото, да тако травою позаро'стало, — то вода стоїть, і простирали так. Мокре, мокре щоб було. Да й воно так белицца» (с. Білка);

- не купалися, щоб русалка «не затягнула у воду», «не взяла собі»: «Ну то о — Русалний той значить вже не можна купацца, бо вона целый тиждень. То не можна купацца целый тиждень, і капусту не можна, якио є от капуста в городі, то вже той тиждень чепать її не можна. Вже як про'їде Русалка (ну вона з понедєлка до понедєлка), як вже в понедєлок вона відходить, то вже в вівторок можна купацца, можна і капусту пудсапувати, полоть» (с. Моквин), «Ну може, знає-

те, от таке... От, скаже, Русальний тиждень — да й втопився. Да, мабуть, і таке бувало: пошов купатися — Русалний тиждень — не тре' було купатися, — значить, русалка потягла тебе у воду» (с. Моквин), «А от як топляник — то у Русалний тиждень ни мона купацца. О. Бо вон мусить узять. Собе» (с. Більчаки). Русалка, як вірять, може «забрати свою пару» (після смерті дівчини помирає і її хлопцець);

- не танцювали, щоб русалка «не задушила»: «Розигри... Ну, то то вже посла Тройци. [...] Кажуть, танцювать не мона. [...] Колись... танцювали, ди й, каже, давили... ай!.. Росалки' то колись були, а заре вже...» (с. Вітковичі);

- не лишали малих дітей самих у хаті, щоб русалки «не залоскотали»: «Кажуть, деток маленьких не мона в хаті ки'дать, щоб не залоскотали» (с. Моквин).

- у багатьох селах вірять, що коли хто на Трійцю засне вдень, йому русалка «мешка натягне» (цілий рік ходитиме сонний). У такому разі треба було лягти спати й в обід на Розигри (понеділок після Русального тижня): «Еге, був, був Русальний [тиждень]... Шо русалки' вельми будуть... Не мона спать после Тройци, бо буде спать хотецца, — отаке. Ну, вдень не мона, а уноче — спі. Целий тиждень» (с. Бистричі), «...спав, на Тройцу спав, — тебе росалка натягла мешка, і ти будеш цього року хотеть спать. Якишо спав, то в понеділок десь у дванадцять годин лягай спать, щоб тебе росалка назад стягла, щоб ти целий рок вже не спав, не хотев спать» (с. Бронне), «Кажуть, шо не мона [спати вдень]. Ну бо кажуть, шо росавка мешка на очи натягне, ди й не можтеш спать. То цю як... треба спать на Тройцю на третій день, чи на другий, то цю треба, щоб да через тиждень у понеділок лягти поспать. Шоб мешка стягла росавка. Отак казали тоде» (с. Друхів), «То то перед Тройцюю — Росалний тиждень. Шо кажуть — шо не мона... як ляжеш заснеш, то росалка мешка накладе на тебе. Треба знов в той день лягти заснуть, щоб зняла того мешка. То таке кажуть, шо ходять. А чи правда, чи не?» (с. Голубне), «На Русалницу спать — росалка мешка натягне — кажуть. Кажуть — росалка мешка натягне. Вдень. Сьо вже в понеділок вона заходила, то вже в понеділок после обѣда не мона було спать. Але ж спа-

ли і... Хто заснув — то заснув. Але як одходить росалка в понеділок другий — то ляжеш приснеш, да й, каже, стягне того мешка. А чі воно було таке, чі не було, — хто їх знає?» (с. Білка).

На Розигри (ця назва знайома не повсюдно) русалки нібито «там, де вони взялись (тобто з могилок. — В. Г.), — туду йдуть. Сьо ж вони мертвіє тие» (с. Поліське).

Промовисту характеристику русалок подають численні бувальщини з Березнівщини:

1. «Ну то колись, ше як ми жили на хуторі, то одна розказувала, шо вона йшла геть туду у Яблоні, село. Ну колись як — хіба так, як заре, шо ті маришрутки ѣздять? Пешки ходили. Да каже, йшла через жито, да за мною, каже, бегло три девчинки у веночках. То вона, каже, я втекала, я од їх втекла. А якіє там девчатка, хто його знає... То таке колись розказували, а як воно було, Господь його святий знає...» (с. Моквин).

2. «За русалок... Шо колись, моя мати розказовала, а в іє помер брат на Росалний тиждень, о. То вон... і де'вчина, шо вон колись ходив... То ся де'вчина була шось заболела, і вона помірає... Ди й до сього брата прийшли, а вон собиравса у лес ѣхать із батьком. І вони, каже мати, ѣхали в лес, і се воза довго розпустили. І, каже, як ударило, так вон і впав і убивса. То вон, каже, казав ше до цього'... шо я довго жить не буду, помру. То йому було девітнадцять років. То мати осталася на небожа, а тії п'ять померли.[...] То вона таке розказувала, шо там вже тие суседи, вони так коло речки недалеко жили (моя мати осьо з другого села, вона не зю'ля), о, то каже, шо коло речки, там, де його вбили,[коли вони] переѣжжали, то каже, те... там вони збіраюцца: вона — у венку, а вон — прамо так одетий. То колись воно таке було» (с. Поляни).

3. «Ну вже десь так, а де вона деваецца? А боялися колись іє, теї росалки. Бо тако от ідеши понад житом, колись жита й багато сеяли, йдеши, ідеши, — вона, кажуть, руку покаже — ох! Да в таком белому вона була... (Сміється. — В. Г.) Да й дівіс — лякалиса. Ідеши з дороги, а вона покаже тобі руки. І коліс таке було.

І ще, як тако ввечери, то там таке було до Бронного, под те село, така... ну, колись були такіє речечки', зара то вже воно позагорувало-

со... — то тоже по той воде, каже, ввечери ходила, люде бачили... Ми то в селе, а там ж на хуторі люди жили колись, то тоже, ка', бачили. А тепер вже нема тих роса'лок. А чо' тепер нема? Колись люди, вони багато знали вельми. Тих ве'дьмей було багато. А заре вже таких людей мало. Є вони, але вже не тують, як колись було. Колись багато було. А заре — то вже хто його знає? Не чутно' так» (с. Поляни).

4. «В мене' й чоловік умер на Роса'лку. Ну, на другий день. І се тут одна баба пришла до мене' (Морозиха) і каже: ти шоб Росалного тижня, шоб ти в клуню виносила йому штани і сорочку. Ну то я тие штани й ту сорочку як почепили... то вже сорочка порвалася, то я другу почепила. Ну все забуваюся полапать: кажуть, шо треба полапать, — вона буде мокра, вранци. Я все забуваюся, і сього року пройшло оньо. Бо кажуть, шо вон буде... бо вон ходить, і вон буде... заре'сюєтца, і шоб ти єму винесла. То я кажу — як почепили тие його штани і сорочку, то сьо вже сорочка та порвалася... вже ж прошло — двадцать п'ятий рок... Ну там — у клуні тамеки [почепила]. Там сено лежить. То тамеки та сорочка і тие штани ви'сять» (с. Бронне).

5. «До сьо правда, шо мого дєда колись русалка, як вон коней виводив і не закрив дєри, — і давила. Колись батько розказував, але через п'ять рок не мона розказувать... Ди й чавила... Вон коней вивив ди й дєри, каже, не прикрив. І дєри закрив вже геть... душила. Бух! — і не стало. Але, каже, п'ять рок не мона розказувать. (А чога? — В. Г.) Чога? Бо при'йдуть знов. Задушать. Ну, на Тройцу. [...] Не вспєв дєри закрить. Дє й жух — не стало. Через п'ять рок вон только признавса» (с. Вітковичі).

6. «То їх, поки вони були, дєти... [бачили,] але їх Господь одменив. Чога одменив? А чо' на Тройцу на первий дєнь не роблять свадьби никагда? Вони... були колись робили свадьбу, знаєте, — свадьба ішла, і потім сіє росалки' йшли. Ішли навроптив — і стрелиса. І сіх людей подавили, знаєте. І вже Господь їх потім одменяв, і вже їх заре вже не чутно' і не видно'» (с. Вітковичі).

7а. «Например, я тепер — то не, а раньчей бачила. Була русалка мокра, з жита вийшла, но шоб я ше була знала, шо то русалка, но я й не знала,

потом розобралась, а вийшла з жита жинка. Так, як ви кажете, наметкою тею зав'язана, в усьому полотняному і з сіми подолами, і вийшла вельми мокра, мокра з жита. Но я йшла, подивилас на єї, я не розобралася, шо то таке, я — стежкою через жито. Я не розобралася, шо то таке, а потом, як я поняла, шо таких людей тепер не буває, і кудась вона зникла на моїх очах... Значить, шо-то було... Стара вже, вже така постарше за мене буде. Ну, хто вмре в сьой тиждєнь, сьо вун, значить, русалка буде. На кажну Тройцу вставать, ходить, хто втопица. Ти старие люде кажуть, я знаю, мати так розказувала нам» (А. Українець; с. Богуші).

7б. «Я була ше мала, ше така, ну, роков двадцить-чєти'рнадцать. Я пасла корови'. І так понад канал, і така гарна вода, і корови' пасуцца берегом. Але я бачу, шо вішли дє жінки, із жита. Із жита вийшли. Ну, жита' ж... хадзьяйске, да багато того жита там. Вийшли, походили, подівілис на мене'... І я подівилас на їх... Я понімала, яка вже 'дежа була, одияніє те було в нас те число. Але сьо — не нашої ери вбрання. Сьо не нашої... Сьо колишне і давни'шне. Чога я його знала? Потому шо моєї баби були ж... те вбрання, було ше й, досталоса од матері. І я все знала, шо то воно... Наметки... Ше так конци ви'сєли так сюда... Але до мене' ше не дойшло. Я думала, шо се ж тие жінки повбіраліса... Вони походили — і пошли в жито назад. І ше жито так — ідуць туюдою — і так розлягаєцца, ну як ото хтось бредє тим житом. А я думаю — а я пойду до їх на встрєчу і ше їх побачу, бо мнє цікаве се їх вбрання. Але як я пришла, то так я'кось-то ветром подуло, і жито склонилос, і бульши нема. А нарєштї стало вставать. І я кругом дивлюся — нима... ни тих жєнщин нима, і те жито повставало, нормальне. Значить, зразу я не додумала. Але я довго думала — шо ж то воно таке? Шось воно не так. А потом мнє дошло. Я стала розказувать бабі, матері, і вони мнє сказали — то були кєлє тебе русалкі» (с. Богуші).

8а. «Знаєте, я вам розкажу давничну легенду. В мене тоже єсть не чужие, ни далєкіє, а нашіє мєснє. Мати розказує, шо на Тройцу пошли дивчата і хлопци з музиками по луку. І музиканти — ідуць вони із села. Сьо вона даже розказу-

вала, що в її був в молодості. Ідуть із села — і навстречу вже йдуть із луга, так як би од ліса, лугом тоже, друга група девок, і хлопці, і музики, такі сами музикант, як ізюля, іде, — і стрілись музиканти сьо на Русальницю, на Трійцу. І сказав сьой, другий музикант каже, що так: «Хто кого переграє, то той тому дівку дасть». І як начали вони там грать, ціє музиканти, то живий переграв мертвого, і мертвий оддав русалку. Одна в батька була дочка, і вона на Трійцу втопілас. Тобто раньчей, і вже вона так як би русалка, і вун її оддав. І прийшла вона, привели додому її. То як стала в кутку, то вона стояла год плечима на хату, у кутку, а прийшла те врем'я, той день, та пора, — і забралась, і пошла, і ніхто не бачив, де поділас. На той самий день, у ту саму пору. І вона стояла цілий год, сьо мати розказує моя, що сьо в її молодості такий був, така моя легенда» (А. Українець; с. Богущі).

86. «Мати моя, вона жила дівиносто шість роков. І коли-то у її дєтстві... може, ше й в девочому... ну, сіє тепер — то клуби, тепер — то тіє му'зики разній, а раніше — то сьо но тіко летом виходили на луг у сьвата'. Бо будніє дні не було коли робить. І вони йшли компанією, ну, та' як говорать — на забаву — колись, — забава. І вони ішли сім луго'м, і настрєчу їм две ишли... тоже — з музикою... — іде друга толпа настрєчу. По лузе' ішли. Як зустрілиса докучі — то, значить, вони познали, що там — тіє, шо... шо русалкі, бо... по'няли живіє, шо... йдуть мертвіє. Ну й вони, сіє музиканти, стрєлиса, і 'дин другому сьой сказав, мертвій: «Так. Шо будем?.. Будем іграть: хто кого переграє, то той тому' дєвку дасть...» І вони начали' грать. Ну вони грали, старалиса як є, — і таки живий перемог його. Переграв. Коли переграв, то, значить, він, сьой музикант, сказав... Показав пальцем і сказав: «Ти — по'їдеш за їми». Одна у матери дочка'. І вона втопилас на Трійцу. І вона пошла за їми, і пошла додому. І прішла до матерє в хату, то як стала в вугло' гочима, о та' як... і стояла цілий тиждень, покуда не йшли вже... До в'беда стояла. І не балакала, ничо', — стояла і дівіласа в куток. Больш ничого не... А як стали вони вже збірауца в обєд, і вони й не побачіли, коли вона зникла. Всьо» (с. Богущі).

9. «Казали, дєвчата. Бо в бєлих платтях, да танцують, вийдуть із жїта да танцують. О, Терешко покойний, да вїшов із своєї нивки, да до нашої нивки таково, через болото. До каже — втекай. А чо', кажу, буду втекать? (Сама на нивці). Он'ьо', каже, в нас на нивці такіє дєвчата, трє танцовало в плаття'х. То я, ка', через болото — і бєгом до тебе'» (с. Балашівка).

10. «Ще в нас одна є жінка, шо розказувала, вже нам розказувала, шо колись, посля Трійци, у ту недєлю, на Росал... називали — Росал'ний тиждень, посля Трійци, то ше росалки' колись ходили. Хто на Росалницю помер — сьо обов'язково колись ходили. Гарно одєтиє... ну, так одєтиє, як їх, мабуть, хавали, в такої гарної одєжи... Оно Катя Ващикова розказувала: тамово за сєлом їхній був хутор, а вони просо пололи з матерєю. І йшли росалки' зту'ля. Ідуть — цілий, каже, такий инурок, — спєвають, танцують, а мати, каже, на мене': «Катю, Катю, скорє'нько лягай...» Бо не можна, бо ж це, каже, цьо'го... І, каже, понад нами вони перейшли і пошли на мо'гилки. То сьо ше є така жінка, і сьо розказувала» (с. Бронне).

11. «За русалки — да. Колись я бачив. У житі стояла. Просто та' як дівчина, токо коси розплетяниє. Ну то шо — перехрєстився да пошов... Ну як жито квітує, да то...» (с. Більчаки).

12. «Ну, русалки — то русалки були в Трійцю саме вже, другий день Трійца заходила — Русавка. То воно колись було таке, шо казали, шо були тие русалки. А хто їх знає, хто їх бачив? Може, хто бачив де, шо воно бєгало по рєццї. Ну, якєсь бєгало таке по рєццї, плєска'ло по водє, водою, хльопало сьо. Росалки тіє. Хто бачив — то бачив. Я то їх не бачила. Нє, воно ничо' не вредило. Ну, таке... Тут один в нас чоловік (його... вон помер вже), то він бачив. Бачив — вон пас коні. Так на хутарі, туди на Чагарі. І вон заснув. Як вон проснувся — чує — собака брєше коло його, коло воза. І вон чує — собака брєше — як вон проснувся, то він бачє: жінка в бєлому і в лєнтах. Гєть близько коло їх була. Як побачила Петра — стала й пошла, й пошла, дальшей, дальшей, — і не стало її. То таке — було таке» (с. Білка).

13. «Ну, колись розказувала та, шо такіє русалки' були. Шо кажуть — горав чоловік поле. Як он приходить — то сидить у його чорна русал-

ка на возу. То вон їе вітяв батогом, да й до року вмер. Ну — вдарив. Ударив. Де й каже — чо' ти сюда прийшла? Де й до року вмер. Да й таке. [То було] Ну як ото... мі кажем — на Росальниці. Це отоде. Вона в чорном була. А хто його зна, в чому вони ходили. Тіє русалки — хіба хто знає? Зродилось таке, да й і всьо» (с. Бистричі).

14. «Ну, розказують, шо було. Але чи то русалка, чи, може... колись мой свекор казав. Каже — тоже, коні зажене тіє, да шоб вони паслись. І, каже, — гонить. Я, каже, одевся, як дивлюсь — то зовсім сусед недалекоий — напнув радюгу, да укривсь тею радюгою — да й русалка. То таке як хто хоче налякати. Може бути і дєвчина, і чоловік, і хлопець... Ну, таке... русалки... шо от дєсь не мона іти в жито... ну, в посівне' не мона залазить» (с. Голубне).

Іншим популярним демонологічним персонажем на Березнівщині є **домовик**. Варто зазначити, що конкретна інформація про цього домашнього духа в обстежених селах найчастіше відсутня. У багатьох випадках актуалізується лише нейтральне або негативне ставлення до нього: «То ніби хтось є та' як у хаті» (с. Моквин), «Домовик? А Бог його святий... То таке шось кажуть, але я не знаю, шо то воно таке. То кажуть, шо домовик уходить в хату, чи шо то, але я його ніколи не бачила, я його ніколи не чула» (с. Друхів), «Кажуть — пагано, як той домовик є. Бо то нечисте» (с. Бронне), «Но казали, шо домовик, домовик... [...] Канєшно, шо пагане» (с. Сівки), «Домовик... Ну то таке ми то знаємо, шо дєсь у когось є домовик, шо лякає чи шось робить, але я його такого не знаю. Шо, сьо добре, як буде трусить хату да лякати? Хіба ж то добре воно?» (с. Маринин), «Ну то колись казали за такого домовіка, а хто його знає? Ну, шо якесь лякало в хати. На горє лякало, чи в хати заходи» (с. Білка).

Іноді домовик, за описами, нагадує чорта: «Домовик. Як вон шось незлюбіт, то вон може бу'хати. Ну, тра' свяче'не тудавать. Тра' давать до церкви, тра' брать те... херувимський ладон. Херувимський, осьо в церкві. Батюшка... є ладон в церкві, всякій ладон. А є, як «Херувіми» починають співають, заправляють інший. І сьо тра' то херувимський, і свячене зєллє, і тре' окропіть хату, обсипать і окропить свяченим маком, і тим ладоном покропить в хаті.

Вон в кожній хаті є. Бачиш, кажуть, як кого злюбить, то якусь і дає і помоч. Так в мене' і тут є така сусєдка, то вона каже, шо вон і дає, вон і помагає... Ну то я так... так як я кажу — хай Господь не дає міне такого й думати, шо кажуть — вона ходить в лєс з дочкою, то ніхто тільки ягод ни набере, ніхто тільки грибов. Кажуть, вибачте на слові, вже їй чорти помагають. Може й таке бути. Я не знаю. Вона навіть мене натякнула, шо, каже, з такім... є в хаті вон, шо сплять із їм. Шось це вона, проте, тоже знає. Як то так — і вот таке, стра'шне, і може'ш спати із їм. Ну, вона таке мені була натякнула» (с. Бистричі).

Попри це, подекуди стверджують, що він є у кожній хаті й що його час до часу ритуально годували: «Ну то кажуть, шо то домовик у хаті кожній є. В кожній хаті вон. Ну. То добре, як в хаті домовик. [Їсти йому] Ну, ставили. Є — шо на вкно поставлять, тако в углу. На столе поставлять то хлеба, то води положать. Ото як шось приснилось чи як почувєш шось таке, то... Може, з тиждєнь [стояло], чи більше...» (с. Михалин).

Вірять, що локалізується домовик на горищі й не можна лягати на його місці: «Я даже була дєвчиною, то я... сьо вже не ця хата, та хата згорєла... то я спала, сама на горищі, спала. І засну — і тако: подвінься... подвінься... Встаю — нема нікого. То я кажу... пришла в хату, до матері кажу, мама каже — це, — ка', — домовик так. Ти на його месці лягла. Ти на його месці лягла, і, — каже, — вон тебе так, — каже, — гонив» (с. Михалин).

Іноді вважають, що домовик може бути у різних місцях хати й коло неї: «Домовий — то прам таке... мало коли його де є. Ну є, кажуть... Ніхто його не бачить. Але поперекидає і поперекидає, і ніхто нічо' не бачить. Вон і на хаті, і в хаті, і коло хати, — де хоч вон прийде. Ка'уть, шо є домовики, а...» (с. Голубне).

На Щодруху домовика нібито можна було побачити, а по тому, який він, добирали масть худоби у господарстві: «Колись, кажут, як на Новій рок, то не мона лєзти на гору, бо домовик там лежить. На покуті вон лягає, і не мона, кажуть, лєзти на гору, бо злякаєцця. На Но'вій рок як вечерають. (То перед Новім роком та вечера? — В. Г.) Так-так. Вілє'я. То кажуть, шо не мона лєзти на гору'. Ну, Щодруха. [...] Якесь таке... Якесь

таке, каже. Велике, каже, лежить, таке кошла-те. А що воно таке? Домовік якийсь... Яку масть, таку вже, каже, треба худобу держать. [...] Домовік. Кажуть, лягає на покуті. Але ж хто його полезе побачить?» (с. Поліське).

У с. Бистричі пов'язали домовика із заплутуванням гриви у коней: «То то нечисте, Сатана, — то нашо воно таке? То, кажуть, теї домовік коням гріві плутає. Ось у нас були єдного року — то сіє гріві геть спутає, спутає, шо...» (с. Бистричі). Частіше, проте, вважають, що гриви коням заплітає або «нечисте», або ласка (ласочка, ласичка, ласточка). Ласка ще нібито й лоскоче коней і корів, ганяє їх «до роси».

Від «нечистого» чіпляли у хліві сороку, влітали у гриву червону стрічку. Заплетеного не розплітали й не відрізали, а лише перебивали камінь до каменя (хоча іноді, навпаки, відрізали й спалювали): «Сороку вешали колись над коньми', бо бере да гриву заплетає. Заплетає погане гриву на коню'. Так сплете, шо не мона розплести. То брали так, навіть колись і мой, то бере да камінь до каменя тако одбиває, перебиває тее сплетяне. Камінь до каменя, да перебиває, щоб одпало, бо одрезувать не мона. Шоб не плело. Шоб не плело гріві. Плете бере якесь пагане» (с. Поліське), «Колись я приходжу у хлев (у нас був коник). Приходжу в хлев, а в його', оце де грива, оце довга — коса заплетяна. Заплетяна коса, — я їє взяла і тако розплела. Як на другий день я приходжу — то вже бачу: дзве. І знов заплетяних. Ну хто — хтось-то приходив, заплетає. [...] Сьо не людина, знаєте. Так якесь-то таке, шо заплело. Я навіть тако і казала, то навіть хтось і казав, шо якесь-то нечисте приходило» (с. Яринівка), «Путає — то пагане. Сатана. Одрезували їє й палили. На огні» (с. Більчаки), «Казали тільки, шо от як в коня гриву заплетає, то не можна відрезувать і палить. От. І як того' — уплетали красну стрічку або хоть красну нитку, і, вроді, перестає» (с. Богуші), «О, то шось погано. Кажуть — Сатана, чі шо. Шо та' як ко'су заплело» (с. Бистричі).

Найчастіше використовували червону стрічку (нерідко освячену) й від ласки: «Ну, ласка, то кажуть, шо то ж от ганяє коня чи, там, заплетає коня, то це вже ж все знають. [...] Вона мотає — геть замучить його. Я знаю, як мі держали коні ще, то

геть заплете косічку. Навіть не верили, то брали саміє заплетали красну ленту, щоб вона покинула, щоб вібралася з хлева» (с. Моквин), «Ласка в нас заплетає коня. Так заплете, як косу'. І ласка... була, да... в нас ласка... була корова — в нас ласка була в хлеве, була в хлеве. Як я прихожу — до корова мокра вся, геть, і чого — то кажуть, шо ласка... Значить, вона їє тако щупає, гільгоче, і вона... То ми чіпляли чирвону ленту. На роги чирвону ленту — і де поделося — всьо, ласки не стало. А ласка як заплете коня, то гриву заплете довго, як косу» (с. Моквин), «Буває. То, кажуть, ласичка плете. То кажуть, шо їє не мона чепать, там, чи шо. То в основному кажуть, шо вже вона як сплете, то треба щоб розплести ту косу тако, як скручане, і червону ленточку взять і червону ленточку заплести'. Кажуть, шо добре [як ласка у хліві]. А яке ж добре, як вона, кажуть, вроді би, як плете, да грізе цю конячку. То вона матаєца і все» (с. Маринин), «Од Стретення — в гриву, то плетуть уже свячону ленточку червону. От, як на Спаса святять бороду, то ту беруть ленточку вплетают коняці в гриву. Розплетают [після того сплетену гриву]. То потом перестане плести. А так — розплети — за' ноч вона знов сплете. Таке є — миш — не миш — таке до'вгеньке. Воно сплетає коням» (с. Голубне).

Допомагала від ласки шкаралупа від свячених на Великдень яець: «Я [шкаралупку з крашанок] — курам отдавала, свіням. А гінче — то держи'ть його, в шматочку, да в хлев, да на дзвяшок, да пудчепить, о. Да й я кажу — на'шо се? А вона каже — треба. А ніхто не скаже — нашо, а так — треба» (с. Балашівка).

Застосовували й інші обереги, які нагадують протидію урокам: «Воно як до корові, си'ночку, учепицца, то не буде ни молока,ничого. Ласичка, е вона в хле'вах. То тре', вібач, свого' взять калу і трошки по спі'ні помазять. І вона бегає, ласочка, по той спіні, і вона замажецца, і вона кідає. А воно пагане те. Ласочка, як учепицца, то вона може' корову... Мокра... При'їдеш уранци — корова мокра, не знаєш чого. А сьо ласочка... І коня так само гонить. Коня тоже заплете так само за' ноч косу' з гріві» (с. Бистричі).

Вірили також, що ласка нібито може виссати корову, а як пробіжить попід нею, та доїтиметься з кров'ю

(у такому разі видоювали молоко крізь ножа). Усе ж, навіть попри шкоду, ласок ніхто не убивав. Або остерігалися це робити: «Вона, як їє зачепить, то вона може що хоч наробить. Вони дуже зловредні» (с. Моквин), — або не били, бо так не годиться, адже від ласки є й користь: «Ну, я'кось-то їє не можна бить. Не положено» (с. Яринівка), «Не б'ють. Кажуть, що воно не вредне. Кажуть, воно міши єсть» (с. Вітковичі), «Ласочки не б'ють. Нашо її бить? Вона шкоди не робить» (с. Голубне), — або навіть вважали ласку сприятливою для худоби: «Ти їє не побачиш. Ласочки обше не мона бить. Кажуть, що якщо в хлеве ласочка, то вельмі добре. Для худобі добре то» (с. Маринин).

З темою домашніх духів уявлення про ласку зближує й те, що за кольором цієї тваринки, як і за окрасом домовика, подекуди добирали масть худоби, яка вестиметься у господарстві: «Ну то таке казали, що... що, ка'є, треба держа'ть... яка масть їє, то треба таку корову держа'ть. То так казали» (с. Поліське), «То то кажуть, та ласточка як бегає, то кажуть, тре' таку худобу держать удома, то буде вестися худоба, як та ласточка... Вона, значить, чирвороба є, чорнараба є, то таку корову тре' держать» (с. Друхів), «От, буває, ласочка, там, буває риженька така, або чирво'ненька такаво, — кажуть, таку треба худобу розводить у хлеве, і тримать, і буде добре вестись» (с. Маринин), «Ну то то в хлеве вона більшиство. Вони є всякої. Але тра' дивиця: яка ласочка, таку тре' худобу держать. О. В нас була і раба ласочка, і жовта така, то шось не велося. А сьо вже чорна стала, то стала вестися корова» (с. Голубне). У с. Білка сприятливою вважали лише рябеньку ласочку: «Ну то то колись казали. То я сама бачила ту ласточку. Шо кажуть — як є рабенька ласточка, то вона — добре, як є в тому'... в будинку бегає, ласточка та, а як є якась гиньша, то та вже на зло робить. Ну, сьо яка ласточка, то тре' таку корову. Рабеньку. Яка — може бути і риженька, може бути і серенька» (с. Білка).

Лише у с. Михалин виявлено відомості, які включають у контекст теми домашніх духів-опікунів уявлення про вужа. Зокрема тут стверджували, нібито вуж мусить бути у кожного господаря: «Кажуть — в кожного... в кожного хадз'яна вуж треба шоб

був у дворє». У цьому ж селі виявлено й сюжет, як дитина бавилася з вужем і їла коло нього молоко: «А там у нас в одних, то... вона єсть, дитя єсть у сеньях, та' як би такво в верандоци єсть молоко з хлебом. І вуж коло нього. Але не кусав дитяти. Не кусав. Гадюка могла би вкусить, а вуж — не». Водночас повсюдно на Березнівщині, як, зрештою, і в Михалині, убивство вужа було звиклим явищем.

Маленьке куряче яйце без жовтка, так званий «зно'сок» («зньо'сок», «зно'сочок», «зано'сок», «недоно'сок», «ві'несок», «п'усле'дне яйце'»), з яким пов'язують походження домашнього духа у низці західних етнографічних районів України, на Березнівщині у цьому контексті не згадується. Водночас і тут його не вживали у їжу: «Курка, там, його — кинеш — да поб'є, чи, там, укинеш в ражку його» (с. Яринівка), «Його не єли, того зносочка. Десь собаці кинуть. Воно ж, кажуть, якесь таке, хто його знає...» (с. Поляни). Дехто викидав зноска, щоб курка більше таких малих яєць не несла: «Я, аби не було [малих яєць], то я зразу з кубла його — то свіням викинула» (с. Друхів). У с. Бистричі перекидали таке яйце через хлів: «Таке малюсеньке — до я возьму да перекину через хлев, да й все. Де ж єго... єсти ни мона. То таке маленьке яєчко, кажем — зносочок, зносок» (с. Бистричі). У с. Хотин таке яйце перекидали через хату, однак мотивації для цього звичаю також не виявлено. Так само без мотивації зафіксовано й звичай віддавати таке яйце для забави дітям: «Є — таке малесеньке знесе, то я дитяти оддам, не кому-небудь. На, — кажу, — грайса!» (с. Михалин), «Зньо'сок. Значить, вона вінеслас вже. Дети гралиса таким. Пока не розоб'ють» (с. Більчаки).

Найобширнішу категорію демонічних персонажів ідентифікують за назвами «ведьма», «ведьмар», «калдуња», «калдун», «знахурка», «знахур», «чорнокніжник». Нерідко використовують описову характеристику, мовляв, «він шось знає». Про сильних «знахурів» кажуть «знає, на чом свет стоїть»; про себе ж, коли йдеться про якусь магію: «Може, хто знає, то може й помагало, а як нічого не знаєш, то ти навіть співай і кукурекай, то нічого...» (с. Моквин).

Найдавніші відомості про «калдунів» з теренів Березнівщини знаходимо у матеріалах В. Мошкова: «О колдуныяхъ разказывають случай яко-бы

дїйствительно происшедшій гдѣ-то за Березнымъ. У одного мужика была колдуньей его молодица жена. Отъ людей онъ узналъ, что она каждую ночь сидить на яйцахъ и что-то высиживаетъ. Мужъ рѣшилъ подстеречь свою жену и для этого легъ и притворился спящимъ. Жена стала будить его, чтобы узнать спить ли онъ, а когда убѣдилась в этомъ, то сѣла на копну, чтобы просидѣть на яйцахъ до пѣтушинаго пѣнія. Тогда мужъ пошолъ за нею, согнал ее съ копны, увидѣлъ тамъ 3 яйца и побилъ ихъ. Спрашиваетъ жену: «На що ты сидѣла?» Жена объяснила, что изъ одного яйца, еслибы его высидѣть, вышла бы холера, изъ другого — «суша» [засуха], а изъ третьяго — болезнь на «худобу» [на скотъ]. Мужъ пригрозилъ женѣ, что онъ будетъ теперъ всѣмъ про нее розказывать, а она тотчасъ же лопнула» [1, арк. 8].

Назви «вѣдьма» і «знахор» у населених пунктах району зазвичай ототожнюють, хоча іноді вказують і на різницю: «Вѣдьма — то сьо од молока. А знахор уже визнає, шо у будинку робіцца і шо ти кажеш, то вон уже так як би одмовляє. А вѣдьма, то казали — од корові молоко забірає. Ну, вона шось же знає. От вона шось молицца чи шо, да й... знає...» (с. Яринівка).

«Вѣдьмар», у свою чергу, може бути чоловічим корелятом вѣдьми, але радше сприймається як «колдун», «знахур»: «Ну шо там таке ише... вѣдьмаре' — то но в нас колись жид був такий — то той — великий вѣдьмар був. То вун все робив. Вон і корови' — засе'ка засе'кав. Як далеко — то засе'кає на месці. Вун шось робив, якесь коло, ножом клював, шось себе бурмотав, і вон пітає хадзяйки: «Далеко? То хай ночуют...» Але — вовки здеруть усю землю, кругом дооко'ла, а коров не зачиплять. Вовки здеруть усю землю, геть іздеруть — одніє тие... — і не зачиплять. (То вон так на добре робив? — В. Г.) Добре робив. І... помоему, він і таке шось зробить. І якщо корови' десь, кажут, шо близько, келе села загубилис, — то вчиняй двері, ворота вчиняй надворе... Ну, я щитаю, шо то тоже погано. Погане женє. Тому шо вони попрібегають до двора, — якщо єй двері не вчини, то вона розоб'єцца. Покуда на своє м'єсце. А язики до колен повивалюють, як бежать. Значить — то добрий пастух женє. Ну. Отак я понимаю. То я вже се знаю, се вже я знаю, шо того'... шо вун так робив. А потом, доять

те молоко, вecho'рне і вра'ношне, і вон приходить збирає. А куда вон його несе, никто не знає. Значить, вон їм должен. Несе... Кудась у лес несе. То я вже се знаю. Топер, я вже щитаю, шо таких нема. Може, й є, може, ми не знаєм. А раньше — були люди такіє» (с. Богуші).

Про вѣдьом та ін. розповідали не у всіх селах. Типовою, зокрема, можна вважати таку відповідь на поставлене про вѣдьом питання: «Вѣдьми', — казали. В нас тепер таких... то немає таких. Тепер молицца не вмєють, не то вже шо...» (с. Бронне). Усе ж, в експедиції зібрано чималий матеріал з цієї демонологічної ділянки.

«Чорнокнижники» отримують свої знання з так званої «Чорної Магії»: «То читают тие «Магії». А в нас не було, то я не знаю. Ну, шось поганє робили тие чорнокнижники. Читають ту книжку, і поганє роблять. Кто їх знає, де вони їє брали. Сьо чорнокнижница, вона тако за Костопольом була, жінка. Ну то до їє все їхали. То вона по той книжці читала, і вона визнавала, і вона одробляла, шо кому хто зробляне» (с. Білка).

«Знахура» боялися, зокрема, вважали небезпечним відмовити у якомусь проханні. За це він міг жорстоко відітстити (як кажуть, «шось зробити»): «Осьо в мого хазяїна дядько, осьо — оно хатка така маленька во ше. [...] То он пас 'вечкі. І, я вам скажу, як он пасе 'вечкі... Вельмі бедно жив он, сильно, мусив десь ... То он пасе... [...] (Да й мі скажем — якесь воно ж було колись таке непотребство). Кажє — йде його... якийсь дед до його, а вон, мо', підісят, мо', двесті голов чи шо, 'вечок пасє. Ну, людскіх, знаєте. Прішов — відділяй міне єдну 'вечку. Сьой дед. Віделі мене єдну 'вечку. А сьой кажє — як я вам?.. Сьо ж громадське. Як я вам віделю 'вечку? — Відель мене, я сказав, бо побачіш, шо буде. І я, кажє, сам... (Коб його, — сьо ж громадське. Як он дасть?) Кажє — одийшов од його': ну, кажє, все, не треба больш мене. Одийшов од його' да, кажє, шось взяв перехрестив. А була погода безконечна, — як начали' гро'ми, як начали тучі, як гракнуло двадцить 'вечок, як із... із того... Лежить поко'т. От шо. Да й мі скажем: колись не було сіх таких стра'шних вѣдьмаро'в? Але вони все попропадали...» (с. Вітковичі).

Остерігаючись «знахурів», нічого не позичали увечері, бо «вестиса не буде»: «Вечором, як ко-

лишніє люде, то не давали, щоб позичать. Ну, шось вестиса не буде, да таке, да ничо' мать не будеш. То такіє знахура' не давали, а такі як мі, то мі давали. А мі не знаєм ничо', то дамо, да і всьо» (с. Балашівка). Не позичали у «рокові свята» і в день отелення корови: «Ви знаєте, шо тут були такі люди, шо не давали на рокове свято нічого. І ще шо. На рокове свято не давали, і як отелица корова, то того' дня. Було пару чоловік таких» (с. Богуші).

Загалом про позичання найдокладніше розповіли у с. Бистричі: «Було. Було, такіє дні, шо не можна позичать. Оцьо — перший день посту, перший тиждень. Такіє саміє, шо знали, то бегали хотєли позичать. Є й топеру, синку, такіє люди. Шо прибегла до мене'... оцьово недавно. Пришла сусєдка, да каже позичить двадцать рубльов. Я позичила. Ну, двадцать рубльов... Пошла в магазин — п'ять рубльов позичила. Ввечері, як пошла в магазин, хтось побачив, шо вона там позичала, каже: «На'шо ти позичала? Бо вона знає шось... На'шо ти йой позичала?» Каже — я йой з каси вітягла да дала. А саме сестра була в магазині, каже: «То ж і до Євки приходила позичала двадцать рубльов...» І зара ввечері вона і мені принесла, і то'ї зара принесла тие гроші, позичала і зара принесла. А нашо' вона їх брала? Але то я так знаю, шо люди такіє знають... Перший тиждень посту — не мона нічого давать, першого тижня чи там... м'ясниці, чи рокове свято, перед святом. Чи, може, прийде солі позичить, чи гро'шей позичить. Сьо і тоде не мона було, і заре не мона, синку.

І ввечері не мона грошей позичать. А як позичаєш (мене й таке учили)... Прийшла сусєдка увечер позичить грошей. Кажу: «Марусю, знаєш шо? Я позичу тебе, в мене' гроші є. Но, кажуть, увечері не мона». «А я, — каже, — знаєш ти, шо як? Тре' ки'дать на пудлогу. Чи на землю. Да й з земле брать мона. Увечері». То так минє сказала, до я й кидала, вона брала, я йой позичала — нічо' не було.

А сьой, шо позичила, то я заре тебе кажу. От я сиджу, і сиджу, — гроші, так і, здаєцца, не треба, — на шось вони йдуть, ідуть, ідуть. Задержки немає. Отакіі ж люди, бачиш, все є. Я роблю, щоб люди не болєли, щоб голова не болєла, щоб

рожу спалить тебе, живота пудобрать, — я хочу добре. А є люди капосниє, синок» (с. Бистричі).

«Знахурі» могли скалічити і навіть убити людину. Для цього «давали» на весілі, пускали «лихе» на вітер, закопували на полі чи обійсті заговорені хлібини, яйце, сіль, пісок тощо: «Зробить, шо людина буде єсти і вмре за столом» (с. Богуші), «То ті ведьми' пускають таке на вітер, шо може тебе і зогнуть, і скорчить, і все...» (с. Моквин), «Є, шо роблять. Такі люди є, шо роблять, каже, добре, а є такі люди, шо погане роблять. Знаєш, яке робить? Шо людина не видержує. Не може відержать. Зробить у шклі отако, тобі у стопці хай дасть да зробить, — шкло лопає. Не видержує шкло. То людина видержить? Таке роблять» (с. Поліське), «Молода була зцюльво, з леса за... з Рудні. І їє дядько дав данне таке тому', шо мог і вмерти. Да й десь поехали, да й одробив. Люди все колись вмєли робить» (с. Бистричі).

Побутує уявлення, що «все нечистота ця (тобто вужі, гадюки, жаби тощо. — В. Г.) наси'лана ведьма'ми та' як» (с. Богуші), «Ну, казали колись. Казали, шо насилає вуже да такуво всяку всячину, пошєсть насилає. Вже сіх знахаров, ведьмаров немає. Там де якіє ше старіє осталосьо» (с. Маринин). Могли «знахурі» зробити й так, що людина бачитимє плазунів на кожному кроці. В такому разі «уже тре' шукать знахуро'в, щоб ти пошов у лес да вже їх не бачив» (с. Балашівка).

Нерідко послугами «відмарів» користали для «пирвороту»: «Хто його знає, шо воно робіло. Дасть данне, да й людині погано робіцца. Шо все болить, і крутить, та' як буде рвать, і все. То було таке, шо давали данне. Такі ведьмарє'. Були ведьмарє'. Ну, треба йти десь до когось, щоб змовів. Як я ше була дєвчиною, ну, то й там коло нас був хлопец. Ди й вон ходив до їдної дєвчини, а потом став ходить до другої. Ну то та друга — шо' хотєла вже зробіть. Пошла до якогось калдуна (був такий старий дєд у нас), да й вон дав води, ну, да й вже вона була в його', хлопец... сьо вєчерать дала вона йому. Але вон був з дєвчиною, з сусєдкою ходив. Ди й посидєли вони ввечері, вона дала їм вичеру, то вона дала ту вичеру — з якоїсь одної пляшєчки налляла себе, а йому налляла з другої пляшєчки, і то'во дєвчини — з другої пляшєчки налляла. Але ж вони нічо' не поняли'. Нічо' не поняли', віпіли, повечера-

ли, — то шоб вон остався ночувать у їє, то вже б вона причаровала до себе' його'. Але ж та, вже шо була з їм, суседська девчина: «Ходи додому, ходи додому... (то ше й наша родичка...) ходи, і все...» — забрала. Забрала. То вон до дня бегав. Голий. Розобрався і бегав по житю, круго'м, де бачив там бегав, кричав... Ну де й рано шо — рано пошлі... вони догадалися, бо так ше та девчина з їм була, то вона бачіла, як вона наливала ту горелку. Ди й пошли до їє — шо йди — до їє. До їє — не при'ступу. Пошов хтось. Пошли перш саміє по ту воду, в сього калдуна. Взяли сеї води — нічо' не помогла ся вода, шо вон вже дав. А як заставіли їє, ту саму девчину, шо вона се зробила, то пошла, да й принесла води, да й напоїла, — да й став так як треба. А то — прамо здурев» (с. Білка).

«Знахур» міг зробити так, що за столом ніхто не буде їсти: «Шось-то казали — пуд той стол... Я то но знаю, шо як єдять, да не можуть... ніхто нічо' на том столе не єсть... допустім, на беседі — буде все — но єсти не будеш... То я знаю, шо тра' пуднять стола. То це я сама робіла. Пушла в Хотинь. Позалазілі за стол. Як оно залазілі, сразу хадзяїн полез пуд стол чогось. То я се не брешу, сама бачіла. Ну, полез — полез... Я ж то з Бістріч уже приехала. Вже шось побули за столом — знов вїлезли, чі танцювали, чі шо. Залезли — дівісса єдне на другого — да й сидять ніхто нічо' не бере. Я виходжу, заходжу за цього стола, заворушила пудняла — всьо, вже беруть зо стола. Сьо на мойом... жізні я бачіла. Люди знають. А чо' той хадзяїн пулез пуд той стол? То я не знаю. Є люди всякі...» (с. Бистричі).

Також знайоме на Березнівщині поняття «дання», за допомогою якого «знахур» міг спровадити свого візаві на «той світ»: «Вроки могли передати поглядом, а «данне» — через якийсь предмет. На респондованій території «данне» передавали переважно через спиртні напої під час застілля. Щоб запобігти цьому, місцеві знахарі рекомендують, піднімаючи чарку, тримати під нею зі споду мізинець правої руки. Цікавим є також вірування, що «данне» можна дати лише тій людині, з якою перебуваєш у товариських стосунках, а на людину, з якою ворогуєш, воно не діє» [3, с. 111—112].

«Ведьмарє» (або ж «знахорє») закручували на житі чи пшениці «за'крутки» («за'вівки»,

«зави'вки»). Тому, хто вижне закрутку, крутило руки, а могло бути закрученим або «на смерть», або «на спір». Відтак завиток не зжинали, а минали, а пізніше спалювали, при цьому — «Хтось треба шоб другій запалив, не той хазяїн, шо в той хаті живе, чи хазяйка, — бо воно на їх закручане» (с. Вітковичі). Палили, як правило, на перехрестях.

Наведу кілька типових розповідей про закрутки: «Може, хто шо і знає од того'. Хтось нав'язав — да шось і подумав» (с. Моквин), «Отіє ведьми — хтось-то закрутив на кого'сь» (с. Бронне), «Було таке! Колись я ішла, там у їдного гарна була пишаниця, — то ідеши — то позакручане. За'крутка, казали. А я його не жала — минала. Оставляла... навіть в себе на городі було... на городі далеко... Хай там кури поклюють. Кажуть, шо пагано» (с. Поляни), «То казали, шо колись були закрутки'. Колись моє мати каже — жали... було три невестки в хати разом, — ну де й стали жать вони жито, то тие невестки' поки'дали, було... за'крутка, а моє ж, мати каже, а я, думаю, все 'дно вижну. [...] То матері крутило крепко руки і болели руки, то як хтось-то вмер (а, матирина баба вмерла), і — руки з'язують м'ярацям. І посла', то вже матирина мати, взяла тие шнурки, шо той бабі були з'язание руки, мати носила тие шнурки, да й, каже, — перестало. Сіє шнурки мати носила» (с. Бронне), «Ну то закрутки — то робили. Старіє люди колись такеє робили. [...] Якесь знахорство' було в старих людей. Старіє люди колись усе знахорували, і знали, і всьо» (с. Яринівка), «Зави'вка — казали. Зави'вка. То вже, щитали, шо то якась ведма зробила. Того' не чепали. Те минали і не чепали. А потом запалювали, шоб очистити вже. А до того' ту зави'вку не чепали. (А для чого то ведма їх робить? — В. Г.) Ну, тіє, шо знали шось... до спору... Я була мала, то я знаю, шо один дед казав: «Аби в людей було, то в мене' буде». То все вони казали, шо... ну, то вже люди говорили, шо вун до спору знає шось. А як воно, то я себе ума... не знаю... ну, чуть — чула, шо казали — до спору» (с. Богуші), «Закрутка, мабуть, якась. Я не знаю. Ну, воно не дуже добре таке. Воно та' як то якийсь закрутив там ві'хор, чи шо воно таке. Погане воно. Ну, мі його не чепали. Минали. Так і стояло, я не знаю... Ну, завітка якась така»

(с. Більчаки), «То колись-колись таке було геть, шо жнеш жито, да й закрутки' були позакручаніє. Ди й ту за'крутку хто віжне, не знає, ди й вкривеє. Навіть моя мати була, так було мойої матері. Тоже було, шо жала жито, ди й були сіє закрутки', ди й вона не знала, шо то не мона їх чепать, закруто'к, да й повижинала, — то вона окривела, да й так доживала смерті. Оставіть треба було, не чепать. Ну то його спалить — то спалили. Посля, як уже горали, то палили. Як горали площу. А таке зразу як жали, то оставляли. Ну, якієсь ведьмарє такіє були. Ну шо от такіє ведьмарє, шо шось хочуть комусь ізробіть чи шо, то й вже понакручують тих закруто'к, ди й людям... калєчили людей» (с. Білка), «То казали, шо робили такіє за'крутки. Його не чепали і його... йшли до якогось знахора і визнавали, шо то воно може быть таке. То ту закрутку як роблять, то кажуть, шо то вельмі на погане. Якишо возьмеш можеш ізжати — може тобі шо зробіцца. То я знаю, колієсь таке казали» (с. Маринин), «За'крутки. Мінали його. Кажуть, шо нечисте накрутило. Так воно в полі воставалось» (с. Бистричі), «В житі закручане? Ну, то то погане. Тие за'вертні, то хтось на шось погане крутить. Не чіпать його. А як шо — то скінуть його, десь даже й руками не брать. Якею палкою чи чимось. Мона й спалить його чи одкинуть 'обше. Ну, кажуть, шо то хтось скрутив, шоб... на кого' воно крутило, то шоб покрутило йому ноги й руки, чи, там, спину, чи шо таке. Сьо на людей» (с. Голубне).

Одну з найдокладніших розповідей про закрутку виявлено у с. Бистричі: «То такіє калдуни, шо кала жита закручують такіє за'крутки. І сьо тобе закрутить у житі, і ти йдеши жать, — як та за'крутка, то кидали таку велику... (латку незжату. — В. Г.) Бо там вже закрунули закрутку, то тобе шось чи на худобу, чи на дітей, чи на тебе'. Шось вони вже там зробили. Такіє ведьмарє були. Кидали [ї], і так воно і остаєцца там. Там воно чи горе'цца, чи шо, вони його... до його не приймаюцца. Не-не, не палили. Мо', вони й одмовляли, не знаю, але знаю, шо ті закрутки ше на мойої пам'яті були. Бо ще я така, девчучо'к, мати ходила на поле просо полоть чи жать чи там шо, то мане вже брала, то я бачила цю закрутку. Сьо тако буде: от, загон пшениці, так недалеко от

дороги, і таким ви'вертнем ви'вернене, і туди цюго верха', закладяние якоесь успод ціє ветки, заверняние до землє. От це таке я бачила. То сьо мати каже — це такіє закрутки люди роблять. Але вона мене не об'ясняла, до чого воно. З колосочками. Так воно осьо жито, і так воно... знаєши, так як то ву'зла в'яжеши. Закруне, і туда загнуло, і колоски туда до споду загнутіє таким... закрутою закручане» (с. Бистричі).

Еквівалентом закруток був хрестоподібний зажин жита: «Ну, то, може, як яка пагана людина шо зробила. Міне було таке, шо людина зажала міне навхрест жито. Оніво за хатою була тако стежка, да й як вийшов я — шо сьо такеє? Навхрест — две жмені жита зажатії. Да і мусив ітті шукать дєда. Тей дєд прийшов, помолвився і забрав се. Кінув в огонь, спалив, де й... Зжатіє, і так навхрест...» (с. Більчаки).

Якщо після контакту із закрутою крутило руки, вилікуватись можна було за допомогою того мотузка, яким зв'язували руки мерцеві: «Ну, той, кажуть, шнурочок, шо руки з'язують, — то от, може, кому ноги крутить чи руки, то треба перев'язувать, то не буде крутить» (с. Поляни).

Від «знахурів» часто страждали сусіди і навіть близькі родичі:

1. «А данне як, люди є, давали! Тут така є по сусєдству (вже їє нема, вже ту хату розкидали). Я пошла до церкви, матер обедала, ничего не... А вона пришла — подсунула таке данне матері... Мати кричить, шо йой недобре, жолудок... Я й нем... пошла в магазин, я й неморальное води взяла, я й таке... Моя мати кричить і стогне... Йду я там до йдноє баби. Кажу — моєї матери пагано зробилосо... От це, правда, не так це. Я пришла вже з церкви, кажу: «Не була в вас Чорна?» (Бо на єє казали Чорна, бо вона була така як чорна). Кажє: «Чорна була в мене'», — бо ж никто не був. «Но то сьо вона вам зробила». І я пошла до сусєдки, а вона каже: «Йди-но до теї, шо вона одробляє». Я пошла да кажу: «Бабо, таке й таке...» А вона каже: «Зари». Ну то та — моли'твами. Одмолила ди й каже: «Хай во'зьме і обмиєцца геть себе, геть, — каже, — три ра'зи, — то вона бутилку таку дала, — і віпіть». Ну, пройшло. Вона знов іде... Моя мати: «Ти, ведьмо, знов ідеши до мене'?» Посвариласа. То вона уже не до матері —

там до друге суседкі... Ну то ж ти суседям се все робиш! То ж не чужой!» (с. Поляни).

2. «Я то не бачила. Я єм помагала висипать (брали муку, бо то, знаєш, колись — якое муки хоч: і вбойное, і другого сорту було, й першого сорту, — заре такого нема). Я єм помагала висипать ту убойну муку. І цих... вісевков (вони бачили, бо я та'к стояла, а с'я так стояла, а та — так). А вона приходить: «Осьо вам — перша, осьо вам — друга, осьо вам — третя, а с'о — вищий сорт». Перехрестила, отако пописала по землі... Позаносили з ціми бабами муку ми, усе, — то ядна лежала без чувств'я, а друга каже: «Не помню — сколько я на дровах лежала?» То пришла ядна да каже: «Пойдімо до Мелахи, чось Мелаха...» (вона тоже не... дівчина, така, з двадцять першого року вона, незаму'жня... Каже — через мачуху не пошла замуж. Не пустила, бо ще їє брати були сіє, не пошла замуж). Я пошла — вона на дровах лежить, я їє стала ворущить, а та: «Шо? — каже. — А де се я?» Кажу: «Сприса, сиди, сиди, сиди...» Вона поседела, пошла я води дала холодне, напиласа... «От, щоб вона, — каже, — зчорнела ще лучей. — Каже, — ти не бачила?...». Ка'жу: «Я стояла до їє спи'ною, я не бачила». А вона — так стояла, а та — так стояла, да так держали ку'лика да сипали, висипали, бо треба йому ку'лики оддавать. А друга — то там далей, то вона тоже давала їой то данне. То як вигнала... Каже: «Шоб я больш тебе в хате не бачила. Я думала, шо ти добра людина». Промо дручком (вона з дручком пришла), та дручком пописала: «Осьо вам і вбойна, с'о вам другий, с'о вам перший, с'о вам вищий...» (с. Поляни).

3. «Моя хресна мати, то шо мене хрестила, ше колись таке... А там в суседях був дядько, із сем'єю. Дядько ро'дний, тьотчин чоловік. Да вібіравса, бо ж там мазу'ри (Яцковічі, село, то ж там згорело, спалили). Да вон жив у селе в нас. Ну да був добрий ведьмар. Вон як шось чво'рив той мойой хрещеной, — о Боже! Вона геть ум потірала. Їє зачиняли в комору, в степку, шо єй так зробилос, так вон ізробив, той дядько. А за шо? За те, шо в хати жив. Мати таке все розказувала, шо вона потірала ум.

А знов одна тьотка, я з їє дочко'ю все товаришували, і як вона, вже їє возили, тоже шось із-

робилоса їой, геть іскривило їє, шо вона попомучилася, поповозили, — то тоже він, дядько, — ло'пнув їє по плече', і так єй зробилоса, шо він. Єздили геть-преч і ніде не могли ради дати, вже той син возив їє де хоч. Тут на хутор, далеко так, жив такий дед, да привезли, да й шось пошептав, да й одийшла вона і стала така як треба» (с. Хотин).

Якщо бачили, що людині «пороблено», йшли «до сіх ба'бок, котрі одробляють». Знайдені на об'їсті чи в полі наговорені речі палили на розхідних дорогах: «То на розходнії дорогі віносили да палили. Вдома шось зробляне. Не, то то часом на'ть десь хтось шось подкіне: то солі хто, то таку закрутить, то поднесе. Хтось хлеба закрутить поднесе, хто так шось — якогось песку поднесе. То те не чепали. То так і сю ланту'ху якусь принесуть да подкінуть. То їого беруть да і... на перехресних дорогах палили» (с. Михалин). Як варіант, наговорені речі заносили під могильний хрест: «Я знаю, шо на'їдеш яйце, те, шо не твоє, — занеси на мо'гилки пуд хрест туди закопай. То се мені було. То я бачила» (с. Бистричі).

Якщо такі речі палити, це зашкодить тому, хто «поробив». Шкоди «ведьмарам» завдавали й ті, до кого зверталися за допомогою (відтак «слабший» ніколи не візьметься відробляти пороблене «сильнішим»):

1. «[...] Ну, тут мене одна рає і каже, шо поїдем у Великі Селища. Там є вельми великий знахар... Знахар так знахар — їдем. Приїжжаєм ми туди — спить чоловік п'яний на лужку, жинки нема. Попитали ми дітей. Кажуть, шо на фермі. А то приходить жінка їого, ну, я вже стараюся прижати, шо за знахар, шо вун знає. Каже: «Ві знаєте, я не знаю, шо вун знає, бо я не учус од їого, але їого дід був великий ведьмар. Так вун, — каже (І вона так с'о сидить із нами і розказує, а вун спить), — їого дід научив усе. То, — каже, — я не знаю, шо вун знає, але бачу, шо як посиєм просо, то людське геть гараб'ї з'їдять. Вун, — каже, — прийде да назад шапкою помахе — і їден ни сяде». С'о так жінка їого розказує. А потом каже: «Ше й просо в нас, побачите, у клуні зимує, і миши не зачепили. Ото замкне замка, і, — каже мни, — лежать ціли снопи, і не чипає. А шо вун, — каже, — знає, то я не цікавлюсь».

Ну, добре, і сьо розказує і каже, як був слаби вже вун, тоже чуть не вмер, бо його дідова дочка — велика тоже відьма. І каже: тут були молодіє ішли, замуж одна йшла, і, каже, прислала гараб'я, і сів на плечо, і той молодий до вечора ше вмер у весиллі. У весиллі сів гарабей на плечо, і, каже, не відержав. А потом, каже, дід як умірав, то ходив по лису неділь дві, все гукав, каже, збірив всі хвостатіє. А потом, каже, вмер сьой дід, то подарував вже сьому внуку нивку. Сьо ж правда, сьо ж вона мени таке розказує, то сьо не то шо... *Ще ж і вона жива, і я живу, і оньо сидить* (показує на сина. — А. У.). І, каже, сю нивку подарував, а тьотка, вже дочка його, не хотила, щоб сьому внуку дав сю нивку. І як сю нивку горали, то вигорали м'ясо. А вже вун каже, од діда тоже, шо вона, відно, крепша була. І каже за се м'ясо: «Я його заре подину». І, каже, з мисца не пошов, зразу одобрало ноги і злюг. І лежить, каже, опух, вже я одежу приготвила на смерть, всьо... Ну й, каже, шукаю знахару, бо знаю, шо вона... І вона, каже, жила в Кричильську, вже нима теї людини, вона мени розказувала, як називаєца вона, все сказала, і каже... вона до зор якось, зорей воду давать йому, і каже: «Е-е..., то сьо йому зробляне, то де ж його подить? Де його подить?» А я, каже, сказала: «А хто зробив, хай буде йому, тому, хто зробив». І, каже, вун поправивса, а вона мусила вмирать, вона, каже, розпливлась по тому... [...] Називаєца вун Сивих Льоня, по-вуличному, Сивих Льоня. То я не знаю, чи живой вун ше, чи ні. То сьо ж не таке шо сьо я, знаєте, відумала, — сьо правда була» (А. Українець; с. Богущі).

2. «Ну, вже про сії відьмари... Мати вже була дівка (каже: я була дівка). А дід, батько її, вун був бідний. Якость там на одну хатку було, були в його воли і якісь корови. То сусідка така була, тоже велика ведьма. Ну вона сьой худоби шось ізробить, — да здуриє. Не здохне, а здуриє. Ну ди й всьо: худобину дурну ловають по селу да й живу до ямки ведуть, закопують. (Да то ж то єдинолічнікі — ни було ниде ничого. То ж то скільки нагореш — тільки вже і того...). Ну, здуриє вже, сказ. Вже сказ — да вже шо ж юй? Вже ж її не з'їси, не продаси вже ж її, треба закопать. І вже вун до того, шо вже ничого ни осталос. А в

його сестри, дідової, седив жид — Їцко називавса. Вун молов, млин водяний був тут на річці в нас. Вун на квартирі був, жив у їх там. Ну, вже сьой дід, — шо ж уже вони? Вже осталося оно повесіца, уже горать нема чим, корови нема, нема ниде ничого. Єдинолічнікі. Тепер колхоз, а то... Шо ж ти, куди вже пуйдеши? Лопатою де закопаєши. Аж то прийшов сьой жид і каже: «Дай-но я побачу, шо тут». Каже, війняв якогось вузлика із кармана, кінув у стакан, й крутица, налив води і ходить по хати. Каже, сьой вузлик крутица, крутица. Пуйде на покуті — став вузлик. І знов ходили, ходили, ну, найшли вже вони те відьмарство, найшли в шпари, коров'ячі якісь ракотиці, там шось такеє, тіпа такого, шось таке, склад м'яса якогось. Ди й, каже, тільки шо видовбали всьо уже з шпари, бежит сьой чоловік її: «Дайте його сюди, я приведу вам воли з возом». Ну, дід готов вже й оддать, хай будуть воли вже. А сьой жид сказав: «Я не можу оддать, я вже не можу, вже я його не оддам». І забрав. То як десь, каже, подів вун його, то ся вже жінка, ся відьмарка, лежала на полу, не було колісь койок, да то, каже, пухне да розпливаєца, ночовки стоять пуд сподом. Да стече, ди й знов. І так, кажуть, зогнила лежа. І сказав, шо бульш робить уже никому не буде» (А. Українець; с. Богущі).

3. «Ну, ше таке є, бувають такіє жінки, вони шось трошки знають. То вона з тобою прійде да посваріцца чі шо, і там шось тобе пудкіне, чі воду якусь вілле тобе, через ту воду переступіш пере'їдеш, чі якесь зелле закіне. А то буває, кажуть, таке, шо і яйца пудкідає да такево всяке, якесь таке яйце пудкіне, а ти пудняв його, не знаєши, шо то за яйце, і таке... людина і ця более всьо врем'я вже, вже як вона так шось зробіла. Ну, прімерно, як йой таке станецца, то треба довго не гаять часу, ехатъ до другої якоїсь ворожкі такої, щоб та ворожка одробіла. То буває таке, шо ця друга ворожка може одробіть таке, як та шось зробіла — цьой на смерть, — а ця одробляє, то вона вже робить той ворожці, щоб та померла» (с. Маринин).

Лише у с. Богущі зафіксовано уявлення, що відьми злітаються на свої зборища до певного дерева біля села: «Тут такий дуб був, все казали, що відьми сядали. Тут, в дубах» (А. Українець; с. Богущі).

Упізнати відьму можна було на Великдень. Вона «скубе» священика за ризи, щоб використати витягнуті нитки для свого «ведьмарства»; не споживає причастя тощо: «Ведьма — то вона перша бежить. Токо батюшка вкриває, вона перша уска'кає в церкву. Значить, вона шось знає. Для чогось їй... Кругом церкві обойшли, де й співаєм «Христос воскрес!» І батюшка хрестом одкриває двері, то вона може перевернуть когось, а довжна перша взять. То є таке, є, й зара є. Довжна ускочить в церкву перша за батюшкою. Просто держицца за ризи» (с. Більчаки), «Такіх багато ведьмарів. І зара даже вони є. Ну а то, шоб таке — перетворалиса, — може, й є. Ото як в церкві, цьо на Паску, як хреста кличуть саме, то тие ведьмарє вельмі хапаюцца, як виходять з церкві, за ба'тюшциние ризи. Кажуть, то ведьмарє. Встаюцца в церкві. То як на їх люде ворча'ть» (с. Хотин), «То тие ведьми' осьо на ціє всякіє сьвата', розказували (я то не примечала, але те, шо люди розказували), оцьо на Паску, як їє нема... батюшо'к... як ото проходять кружка' церкви, а входить у церкву, його скубають, батюшку, за ризи. А хочуть одорвать оце таке шо блискученьким обшите. То ціє, кажуть, так, і на Паску таке кажуть. Я то ходила, але шось я не... не примечала. (А для чого їм то? — В. Г.). А вона робила для худоби, ведьма'рила. Молоко одбирає, шо хоч...» (с. Поляни), «Вони шось — то причастіє вставляють, то вони, як ви кажете, пруща кудись. А так, вродьби, спокійно. (А не тягнуть священика за ризи? — В. Г.). Колись, давно, я бачила, да, як вун сваривса, одривавса. Не в нас, а бачила в другом селе, в Полянах. А в нас — не. В нас не чепають. [...] На'ть тоде, даже вон і обурикса, шо вони його скубуть. А нашо вони його скубуть, я поняття не маю» (с. Богуші).

Підозрювали у відьомстві й тих, хто першим намагався набрати свяченої води чи першим підходив до ікони: «А, то таке воно й зара є. Як сватять воду, то то і порозливають цюю воду, і хочуть чогось перше. А чого? Може, шо знають?» (с. Маринин), «То хватають... Я, наприклад... У церкві й зара — то бовтаюцца. Я не йду... Я, наприклад, у церкві... — того'... то хтось шось знає, то хватає. Перші... дивецца: отак стоїмо, стоїмо, — вибегають ізтуля і перші йдуть до Божої Мате-

рі. Я такого не знаю, і я й не хочу його знать, а вони — бежать. А чо' вони бежать?» (с. Бронне), «Воду йшли святить, от, скажем, та' як не в неділю, а перед неділюю. Вирезали на льоду таку Йордань. Хрест такий. Ну, морози були крепкіє, бо то часом можна і обвалицца. Отиє ведьмарє — то вони стараюцца першими вхвватить ту воду. І в суботу... не все, а... йдуть набірають ту воду з того Йордану. А вже в неділю збіраецца вся парадферія, служеніє у церкві, а потім виходять на реку. І на реце вже хреста вмочують туди, в ополонку, і несуть додому ту воду. Ту воду то держали круглий рік. Я знаю, колись мі держали овечок, то як овечка котиться, то тею водою... і або корова розтелись... то тею водою оббризгували. (То два рази брали воду, в суботу і в неділю? — В. Г.). В суботу, то, казали ми, шо то ведьмарє. (Ага. Ше до Хрещенія? — В. Г.). Да» (с. Богуші).

Основна функція відьми — відбирання молока у чужих корів. Зокрема, перед Юрієм вони для цього збирали росу, ходили по хлівах у змінений подоби: «Була оньо баба по-суседськи, нема їє вже тоже, — то ходила у пелену збирала ро'су. По стежці. То я зловів їє. Да зругав, да й пошла. На Юр'я, перед Юрієм» (с. Більчаки), «Казали, шо ведьма може' перекинуцца. Колись мати казала, шо на Юр'я ведьми ходять — і корови доять, і... Казала — собака на Юрея без пуд порог. Де корова. Мати сидить в окне: «Федоре! Федоре! Йди, собака!..». То не зайшов у клуню. Ко'су ста'вляли перед тим або серпа, шоб не залезло» (с. Бистричі).

Часто активність відьом співвідносять зі святом Івана Купайла: «Відьмарє — ну, саме на Яна. То осьо їхне» (с. Голубне), «Трави в маю собирають. Добріє трави. А на Яна — ведьми' только трави собирають. В нас суседка була. То мой старий не знав. Да каже — шо цьо вона робить? А я кажу... Да каже — воду з усех колодєзов носить. Кажу — бо сьо'дні, кажу, вноче буде Ян, то вже мотаецца. То вун каже, я б... брала в нас, то я б копня'ка дав би йой. (Сміється. — В. Г.). Вон не знав. А тепер то вже тут тих ведьмей не чутно'. Тепер уже — все ведьми' — я знаю. А раньшій...» (с. Богуші), «Ну, ведьма, то вона погане все зробіть. І людам погане зробіть. По селі бегають і молоко не дають. На Яна. Да, саме вдосвіта. Вона

втаїцца в жабу, вона в шо хоч втаїцца, та ведьма» (с. Балашівка).

Варто зазначити, що у багатьох селах на Купайла виготовляли спеціального букета з квітів і колючих рослин — «купайла», або ж «ведьму». По завершенню святкування його палили або топили у ріці, а одразу після знищення «втікали од відьми».

В обстежених селах побутують і бувальщини з відомим сюжетом, як відьми у подобі жаби перебили ногу: «Навіть та Лікерчина мати, то казали, шо вмела молоко, тягла все з корові, то якийсь дядько дав по нозе той жабі, перебив ногу, то вона стала кульга'ть, та баба. [...] То вона ведьма була» (с. Михалин), «Колись, я пошла заму'ж, — йде свекруха доїть корову, я йду свою доїть. Оно корову доїть — така' жаба лезе до порога, де корову доїть... Вже я кажу — шо ж це таке може бути? Каже — ти знаєш шо? Ти не бий ту жабу, не забивай. Побий крепко ногу. Ди й побачиш... Я їє одкідаю од хлева, беру якась полено, — крепко ногу... вона аж віправила ту ногу. Набіла... Як уранці — через... речка, через речечку — кажуть, Брусничиха впала з вішок да ногу побіла. І так вона, діти, і вмірала з ногою. Цьо по-сусідски...» (с. Бистричі).

Підстерігати відьму, коли та доїть корову у хліві, було небезпечно: «Зара то не знаю, в нас такого не було, а колись сіє були ведьми. То сьо десь доїла корову, а син, вже та' якби хлопец, спав на вішках. Каже — я досліджу', чи буде доїть, чи не буде. Вун на вішках лежав і чув, шо вона доїть. То шоб вон був не обзивався, шоб вон був не обзивався, помовчав'н нищечком — вона собі видоїла б і пошла б — і було б так добре. То вон шось там обозвався до їє — через тиждень утопивсь. Утопіла його. Десь попала, шо був кала річки» (с. Білка).

Щоб відьма не видоїла корови, у стіни хліва застромлювали коси, серпи, освячене зілля: «Як ото чи б'єтса корова, не можна пріступіть до їє — то чо'? Забивали і коси, затикали. Ну було таке. Ну. Я сама се робіла вдома, бо не мона було до корови доступіть. [...] Я знаю, шо держала-держала корову в хліві, вігнала за коровамі — то як прішла корова з хлева... із паші, то не можна було пріступіть, — на стену лезла. То кажуть — бері коси, затикай, — то й серпі затикала, і свячоне зєлля. Ой, нічо' ей не помагало» (с. Михалин).

Щоб корові чи коневі нічого не пошкодило, використовували червону посвячену стрічку (що тотожне оберегам від домовика, ласки): «Свячону ленточку чепляють на рога або на шию чи де. Або коню тако чепляють. Красна. Чирвона. На Спаса святивиш, або на тево... на Маковея» (с. Михалин). Цю стрічку чіпляли для «відводу очей»: «А шоб з очей не пошкодило нічого. Шоб так як зирне', то шоб на тій лентоци було. Шо має вже коняци бути, то шоб на тій лентоци було. З очей шоб не було. Так вешають» (с. Поліське).

Оберегом від відьми було й так зване «живе срібло» (ртуть), яке тримали у хліві: «Колись в моєї матерє [...], то було таке живе сребло. Оно — така бутилочка, як палочка. І пол теї бутилочки було. І вона казала, якщо... значить, то ведьма не 'зьме'... як то сребло держать в хлевє, то ведьма не 'зьме', не попортить коро'ви. [...] І вона його держала, і казала, шо сьо проти ведьми» (с. Богуші).

За відомостями зі с. Богуші, як оберег від відьми використовували лиштву з похоронних хоругов: «Хворенгви. То вони стояли, їх так беруть, як покойник умер, і ціє погребє'нніки йдуть хоронить. Заходять на мо'гилки, а ціє хворенгви зберігалися у капицах у могило'к. От. І йшли надвір, ставіли, скажем... в хату їх не заносили, але під холодну будівлю. От. А тоде їх... з їми сопровождає цього ж... покойніка, і відносять їх назад. Там уже як принесли' на мо'гилки, там похоронили, і там же оставляють ціє хворенгви. В капици тій. Ну, скажем, корова дає молоко таке... мастіт такий, з кров'ю молоко. Або — вродє — все добре, і начінає біцца, не стає давать молока. І таке буває — вроді, нічого немає, і корова мокра робицца вранці, роса на їй. Значить, ідуть туди до тих хворенгв — і пару ниточок одрезають. Ото там таке хромки. І заварачують їх у таку... пакетік такий, трап'ячий, трапє'йний, і прив'язують корові на шию. О. Бо їє гонить будто... те каже — шо ласочка гонить, те каже — шо якась... якийсь злий дух, те каже — шо ведьма зробіла. Ну таке... На шию [чіпляли] або між рогі. Ну та' як оцьо два рогі, веровочкою, і посереді'нці тут така є ямочка у корови, і маскірують у ту ямочку, шоб навіть другіє не помічали цього. Потому шо це... ведьми' ведьмей зна-

ють своїх. *І як вже хто знає цьо, то вже не має сили воно»* (с. Богуші).

Оберігало від «нечистого», від відьом свячене зілля, свячена верба: *«Свячоне зєлле вешаєм. І вісвячуєм так само. На Водохрища. Сьо буде свято, Маковєя, — тоже зєлля святять всякі. І в хлєве вешають, і в хаті, і в коморі, — ну, кругом шоб було. Мона й подкурувать. Ну, шоб не боявсья. Та' як од ляку»* (с. Голубне), *«От — ізлякаєцца — ну да пудкурували вербою»* (с. Бистричі).

Спорадично на Вілію під настільник на кутах столу «від відьми», від «нечистого» клали часник: *«Клали і часник, шоб я'кось... ве'дьми не приходили... Так. На у'гла. Як в столе чотири угла', так і клали часник і сенце'м притрушували, тоде настолничка накривали. По зубчіку. Лупили по зубчіку і по зубчіку клали»* (с. Яринівка), *«Часник по вуге'лцах ложили, шоб шось нечисте не заходило, знаєте...»* (с. Вітковичі).

У Чистий четвер, оберігаючи хату від «гадості» (що звикло асоціюється з «нечистою силою», з відьмами тощо), чисто її обмітали: *«У Чистий четвер хати обме'тували, шоб ву'жа коло хати не було»* (с. Більчаки). З церкви приносили свічку і викопчували нею хрести на сволоку чи на стелі: *«А в Чистий четвер, то свечку несут з церкви, о, да й роблят хрестикі, чорниє, на б'льоцці»*, *«То на Великдень роблять хрестики круго'м. По окнах, по дверях. І на Чистий четвер — то ідуть — Страсть — святять свечки, і як принесеш той озонь, шо не погасне, то в хаті на цьом... бє'льки оці, потолки, — то хрестика пишуть свечкою. Ну, сьо, шоб нияка така гадость не заводилась»* (с. Голубне), *«В Чистий четвер. То як приходять із церкви з огнем, цьо в Чистий четвер ідеши, да вже сіє свечки, да й робіши свечку. І знов — на Стречанне посвятіши свечку, то так і на Стречанне, шо то робіши хрестіка на дверях. Ну, то тоже на бальку ставляли хрестіка. На Стречанне і в Чистий четвер»* (с. Голубне).

Оберігали худобу від відьом у Русальний тиждень: *«Ну то Русальний тиждень — то в нас затикали на Русальном тижні, як починаєцца, то затикали осину в двері, там, де корова стоїт, де свіні, шоб ведьмарничого не зробів, шоб ведьма ни пудийшла»* (с. Михалин).

Низку охоронних засобів від відьми використовували також на свято Івана Купайла. У купальській

ніч застрикували у двері хліва «преч» (обереги) — осикову гілку чи жмут кропиви, а в зруб — серпа: *«Осику затикали в двері. Осьо на сього Яна»* (с. Білка), *«На Яна. Ми заре... осину ло... в двє'ра затикаємо, о. Моя свєкруха серпа затикала. То я тоже... то я і сьо'го року пошла нарвала осини і серпи позатикала. Прамо позатикала, да і всьо, по хлє'вах. Не на двє'рах, а там, де закриваєцца в те... защєнку, як ми кажемо. Ото тудя затикають серпа»* (с. Бронне), *«Я то такого не робила (тобто серпа не застромлювала. — В. Г.). Осину, то я знаю... а як нема осини — то кропиву...»*, *«Осику, то цьо на Яна чєпляють осику, сьо вона так як от сих ведьмаров. То тоже і в хлєве чєпляють, і коло хати, і по воротах, і на городі, на полі, на кожному загоні осику втикають сю, словом, шоб нияка та... ну... ведьмацтво не доходило. Ну, отак — тут усадиши гїллячку, там, там...»* (с. Голубне), *«Ну то кажуть, шо на Купайло ведьми' ходять. Шо вони ото коро'ві ходять доять, да [через те, коли худобу] віпускають з хлє'ва — да треба осику тика'ть, шоб не відкрили. А пу'йде, да кажуть, да відоїть корову. Вноче. А дерево — така осика є. Да затикали у двері, втикали гїлочку, тако де защолка. Кажуть — цьо вже не відоїть»* (с. Моквин). Подекуди осикову гілку застромлювали й у полі: *«На Яна вхни в двері серпа. [...] Носок — у хлєв. [...] [Потім серпа забирали] А госина хай ви'сить. Осина ви'сить, на другий рік знов потичеш. У полі тичемо, колись. [...] Шоб ведьма не забрала города і молока не брала. Бог його знає...»* (с. Балашівка), *«Ян, кажуть, є Ян, то, кажуть, госину тичуть у хлєве да преч, шоб ведьма ничо' не зробила. Госину, в двері тичут преч на Яна, як Ян. Сьо ж був Ян госьо недавно. Ну, се се у хлєві ложать, у двері затикають, по полю затикають. От заткнеш в двері, у хлєве заткнеш, да й вже кажеш — я вже преч позатикала»* (с. Балашівка), *«А, на Івана Купайлого — то даже і по полі, по городі, садили липу. Голлючку застромляли. Тепєра такого вже не роблять»* (с. Більчаки).

З береговою метою худобу вперше виганяли на пашу освяченою вербою. Також на порозі хліва клали нит (елемент ткацького верстата), щоб через нього переступила худоба. Місцеве пояснення цього звичаю знаходимо у праці Т. Пархоменко. Зокрема, у с. Балашівка, як і при першому вигоні, ткацький нит

клали на порозі й на Купайла: «як яка корова завідьмарина, то та не перейде — стане на задні ноги, буде ревти» [2, с. 86].

У селах Яринівка й Балашівка зафіксовано троєцький звичай застромлювати осикові гіллячки «у пашню». Мотивують це оберегом поля від «точки» (так можуть називати і ведмедку, і крота): «То то встромляють госину на полі, щоб точка не точила земле» (с. Балашівка). Водночас, за аналогією з купальськими звичаями, осика на Трійцю виконувала й ширші оберегові функції. «Осику, то я знаю, що ставили завше у те... сьо перед яким святом... перед Тройцею — у пашню. О. Ламали осову голлю — і в пашню ставили, і у хлевє, у двері, втикали осику» (с. Яринівка).

Осику як оберег використовують не лише на свята, а й будь-коли за потреби: «Ну кажуть, що бояться сіє в'єдьми осики да й не чепають. Їє — шось таке, що пагане хтось робит, то беруть забивають колочки в двері, щоб ніхто нічого не зробив» (с. Моквин). Прикметно, що вірять у її оберегову дію навіть священики: «Осина, кажут, воно те... Осина, то кажуть, чого я так кажу: мі взяли осових дрове'ць нарубали. а тут у нас батюшка був, в єдній хатци сидев, де й каже... ми привезли йому, просив-просив, де й кажу старому — привези йому, кажу' — треба ж чолов'єкові. Ди й ми прієхали надвор з цюю осиною, а вон — вішов надвор да каже — о, добре, що ви, дядьку, привезли міне. Я, каже, возьму колочки заб'ю проти хлева посере'дині осо'венького. А я його питаю, кажу — а чо' ж ві, то ві нам скажуть те, то ж ві батюшка, до ві й нам таке скажуть. А вон каже — то од нечистого, щоб не йшов в хлев нечистий. Отаке нам сказав» (с. Вітковичі).

Якщо відьма пошкодила корові, «шукали ради» в «баби» чи «діда», які вмiли «шептати», вмiли «одробити»: «Ну то буває, що не доїцца чи шось. То єдеш десь да бабу шукаєш, щоб шось пошептала баба» (с. Друхів), «Он'о сьо в моєї небоги було і сього тижня таке. Не було дєвчини вдома, поехала в Ровне та й не було кому доїть. Покликав... ну, сусєдка, недалеко. То видоїла корову, — чи не пошкодило? Пошкодило. Ага. Хе. Приходив я до баби, баба шептала...» (с. Більчаки), «Всякого було. В нас така була корова, да пришла з паші, да пришлося — не мона нияк видоїть. Боже!

Шо вона робила! І біласа, і все. То пошли до такеї тьотки, вона все шептала. Да свячона вода, да таке шо-небудь поробила, да слава Богу й пройшло. Багато — мешає, і помагає» (с. Хотин), «Може шо-небудь начво'рить та ведьма. Ну от така ведьма, при'їде, може жінка така буть. Знаєте, всякіє є відьмаре'. [...] Шо-небудь таке зробить. Може шось і корові зробить, може шось і курам, і людям. Шо хоч може зробить. А як забрала — молока нема — то треба йти по знахура'х шукать. Да й шукаю раду» (с. Моквин).

Нерідко за порадою «знахурки» (навіть тої самої, що «відібрала» молоко) могли «відробити» й самі: «В мене'... колись у нас коро'ви, вранці... ну яке — мати вдовица була — яка в баби сокира?.. Приходить: «Дайте сокиру...» Як вона чула, що вона вночі втелилася, та корова? Ну як вона могла знать? Мати пошла на другу змену льон терти, я прійшла, щоб до теї корови, а вона — як зареве, як виверне до мене язика... а та баба прійшла за сокирою, а я — за сокиру, да на, бабо, да йди... Я — вже мати прійшла із зміни, бо в две зміни терли льон — кажу: не мона приступить, і теля б'є. Пушила мати до сього сусєда, і вон каже: «Зари я приду». Взяв віровку таку як моя рука груба, прив'язав їє, остроно'жив, щоб вона ногою не брала (а їй вим'є вже стало набракать, бо ж теля не допускає), да як стала, стала м'ять... Приходить сокиру приносить, мати — в хаті: «Хто вам давав сокиру?» Каже: «Ганька давала». Мати на мене' кричить. А той каже — я не давав, а той каже — я не давав, — то вона давала. Всьо — мене винну зробили (ну бо я давала). То вона каже: «Хай хлопец стане котрий тако, як випускаєш корову, да щоб поміж ногами вона пошла, пруз дєв'ра». Ну, щоб хлопец розкарачивса на бра... над цим... брамі... Вверх пуднявса ди зверха розкарачивса. О Господі... Там поставили тако рабри'ну (драбину. — В. Г.), а там — на двері, — і та корова ж не хоче йти, вона лезе на стєну... Каже мати: «Сьо ваша робота. Сьо ваша робота — ви зробили...» Чи не путали ми корову, колько держали? Ну корова добра, молоко добре... І коб хоч, казав, чуже, — цюю мого батька тьотка ро'дня, дєдова сєстра. Ну і таке треба зробить?..» (с. Поляни).

Якщо корова доїлася з кров'ю, що могли вважати «поробленням» відьми, проїд'жували молоко крізь

серпа, ножа чи дев'ять голок, виносили щидилко у туалет: «На серп цедили, на три серпи цедили, і на дев'ять голок цедили. На порозі ста'вляли да й цедили. І того. Щидилку віперє, то в туалет носили. Таке робіли. Таке молоко часом скисаєцца. Солодким, і скисаєцца. Шось воно пошкодить. З очей, чи хто його знає, з чого' воно так робілось» (с. Поліське).

Відбирання молока й інші прикроці доволі часто пов'язують також із так званим «лихим оком»: «От — цие всякие очи є, і цие — калдуні', кажуть, ведьмарі'. Є. Є. Ше й зарє вони є» (с. Хотин).

Від «лихого ока» використовували такі ж обереги, як і від відьом. Водночас людей із таким поглядом з відьмами ототожнювали не завжди. Вважали, що їх свого часу мати просто двічі прилучала до грудей: «Погані вочи — от так як би скажем — дитяти цуцки не дам. Не дам цуцки дитяти. А послі, воно плаче да так хоче — ой, хай цие поссе, цие дам хай поссе. І вже в того дитяти будуть очи поганіє на переход. Вже воно шо побачить — воно нічого не знає — але вже на переход, от, пере'їде дорогу кому, — вже шкодить, уже погано. Вже як сказала, шо не дам, то й не давай. Бо вже в його' вочи будуть погани, шось побачить — і вже шкодить» (с. Поліське).

Вроків насамперед варто було остерігатися «молодим-красивим» та дітям: «Якшо людина гарна і молода — то поврочать. А такому старому ніхто не врочить. Якшо красива якась, да... ста'вна, да таке, то їє можуть наврочить. Дитяти — то таке дєло, шо... і негарна жонка шо подивица очима, то дитя кричить. Ну, якась... енергія, мабуть, у єї якась така є, да передає енергію. Начче нічого нема. Енергією так» (с. Маринин).

«Знахурі», відьми тощо важко мучилися перед смертю: «Важко канать йой. Знаєш, як їє мучить? Ногами посуче перше, покамість...» (с. Балашівка).

Щоб полегшити їхню агонію, зривали над ними одну стелину чи прорубували у стелі отвір (нібито для того, що крізь цей отвір пройшов злий дух): «То то кажуть, як уже та, шо шось знає, отиє ведьми', отиє все... і не може вмерти. Ну то зривають столю. То й тепер цьо'го...» (с. Бронне), «Сусєдку хавали. Колис вже давно. Сусєдку хавали, то робили... столь зривали. Ну — шоб пролєз (Смі-

ється. — В. Г.)» (с. Богуші), «Ну, бувало таке, шо от не може вона вмерти. Мучицца, й те... То брали прорубували в стелі дирку, і робіли такий... виводо'к такий. Шоб сквозняк так війшов. Шо будто бі душа не може розстацца з телом і не виходить з помещенія, пока не вінесуть то'го...» (с. Богуші), «А, ве'дьми тіє є. Ну, цє воно шось знає, да не може померти. Столю зривали. Ну, де той м'ярец уже, шо то не може вмерти, шо не може дійти, то вже в хати зривали» (с. Балашівка), «Ми таке чули, раз, шо така була ситуація, шо не мог умерти, то столю зривають» (с. Моквин), «Ну, таке було. Я знаю, шо колись-то ми столю зривали. То таке зарі, шо не зорв'єш, а колись — то була столя така дерев'яна. З дощок дерев'яних тих. Ну то, каже, як не мона було вмерти, то зривали столю. Ну, там вже я'кось нагорє брали. Ну, згори знімали да там шукали на горє, де там, бо ж там на горє, то колись, то... зарє — то встілають плитами, а колись же було, — раж резали ту таку, з земле, з трави, да клали, вікладали геть гору', шоб була тепла столя. А вже тоді откинуть да й ту столю зорвуть» (с. Білка), «Там в нас чоловік умірав, то кажуть, шо столю зривали. Так як умірав, а вон знав, то зривали столю. Ну, десь, де вон... Дай Бог, шоб за мною не зривали столі. Я поганого, дєточкі, не знаю. Я не роблю нікому поганого. Можеш добре — зроби» (с. Бистричі), «Ка'уть, шо тяжко [вмирають]. Ка'уть, дєд се там був ведьмар, тоди, розказували, шо свекор єздив. То він як умірав, то мусили столю зривать в хаті. І тоде вмер. Прамо одривали зо двє дошки на столі. Колись же ж як та столя була...» (с. Голубне).

За рідкісними відомостями, підривали стелю коцубою або пікною лопатою: «Да. Которє не знає, то вони тяжко. Даже тою коцубою, шо жар вигрє'бують, то в стелю товчуть. О. Стелю ту зривають, шоб він дійшов. Йому важко пріходицца канать, бо вун все знав. [...] Товкли — бальок. Балки такі... Да, посеред хати. Да той бальок товкли. (То столь не зривали над ім? — В. Г.) Не-не-не. Товкли в бальок. Посеред балька» (с. Михайлин), «То столю, кажуть, зривають. Колись столя ж не була така рівна, а така як накладна: одна викиша доска, друга ж... Ну то кажуть, шо зривають: беруть лопатку да вібивають сто'ліну. То

таке чула, а як воно наяву — хто знає? [...] (А держаком чи широкою частиною? — В. Г.) Широкою. І тоді вже помирає. Мучиця, каже, да не може вмерти» (с. Моквин).

Крім зривання стелі, подекуди практикували й інший спосіб. Вірили, що відьмар сконає, якщо перевезти його в інше місце: «Тут кажуть, що як він умирає, оцьбой знахар, то треба у хаті, де вон лежить, на протів його!... вон умерти не може, йому не даєцца умерти, — зорвать столу. О. То, каже, вже зорвеш столу — дух із його вже якийсь виходить... у столу сю виходить. А не — то вивезти зовсім із хати. Вивезти з хати, щоб вон помер, да й тоді привозить, знов до хати уносить. Да й оце так балакають. Тут же ж у нас, знов, був такий дядько тоже. Мелником робів в колгоспі. То казали тоже, що він став умирать, і не мог умерти. То щоб столі не зривать, то приехав син, машиною, десь його в машину чи в шо погрузили, вивезли сюди недалеко, і вже вон помер, і вже знов вертаюца...» (с. Маринин).

У с. Богуші зафіксовано оповідку про те, як чоловік ошпарив чорта, який видавався замість померлого відьмара (побачити його можна було крізь горло чорного теляти, зарізаного на поминки): «І ще скажу, шо ви зачепили сю тему, то я вам скажу. Колись давно один дядько казав — слухай, сину... все казали на його' — ведьмар... Вон казав так — слухай, сину, якщо я помру, то щоб ти зарезав чорне теля, і щоб було се чорне теля на мой обед, похорон. Тільки ти вітягнеш горло з того теляти, і як я буду лежать на лаві, то ти подивіса. В те горло щоб ти дививса. Ну, так і зробив. Зарезали те теля... Батько вмер, зарезали те теля, вийняв те горло, ничего никому не каже, і все стоїть у порози і все дивіцца. Подивіцца — покине... І знов: подивіцца — і знов пустить... Дивівс-дивівс, а нарешті каже: «Слухайте! Вареть воду. Неправильно батька помили. Кип'ятеть воду. Треба батька міть...» Закип'ятили... Суну'в 'дне ведро кип'ятку туди, — лежить. Як суну'в друге — то но в столі дирка. Хо-хо-хо-ов! Вон як подивіцца — батько лежить. Як проз трубу ту дивіцца, проз горло — чорт лежить!.. От і таке було. Ну але сьо все — ветхеє... Но дирка в столі... Зорвав і столу, як зашпу'ріло» (с. Богуші).

Нерідко відьми помирали не вдома на ліжку, а наглою смертю: «Колись так батько був купив 'вечку в одноє. 'Вечку купів в одної. І як батько прийшов вранці — веровка з костріци з льону... костріца, не сено, а прямо костріца. Така, як оньо до хлева, веровка за ногу в їє, і за те... і за... волоче то все. На другий вечор знов так, на другу ноч знов, на другу ноч знов, — і батько місяч мучівса, і пропала овечка, здохла. Крутила-крутила сіє веровки, і... Але казали, вона (та, що продала овечку. — В. Г.) вельми в'єдма була. І шкодувала, шо продала. Суседка, недалеко, перед трі хати. Так і вона' [сама, та суседка], пропала, оньо десь, каже, туди в корчах над рекою — йшло-йшло, ди й там і воно пропало. (Такіє люди, то вони так просто не помирають? — В. Г.) Аякже, аякже. Оно не...» (с. Вітковичі).

Раніше були люди, які вмiли відвертати від села важкі хмари («завороча'ти», «запiня'ти» хмару): «Чула таке, шо хмару — навіть запiня'ють, є такіє. І от як йде веліка хмара, то запiнить. А шо вони... Чи вони шепчуть, чи вони шо? Знають... Бо я не знаю, то я не запиню'» (с. Бистричі), «Була така людина, померла вже, — помолиця шось, да хмара одi'йде» (с. Моквин), «Колись казали, шо є такіє ведьмарє', шо та' як бі спiняють хмарє'. Хмарє' стають. Да одганяють. А тепер — я не знаю, чи є» (с. Хотин), «Да. Хмару одганяли, да. Виходили, єсли така наступає, буйниє такіє ветри, то одганяли хмару, шла стороною. Ну я таке знаю ще таке оно. Вже такіх, знаю такіх... мабуть, ше є пару чоловік... мабуть, нема вже. Вже повмірали» (с. Богуші), «(А були люди, шо могли хмару відвернути? — В. Г.) А зара їх нема, таких людей? (А як їх називали? — В. Г.) Ведьмара'мі. Да, кажуть, і зарє є такіє люди, шо вони можуть одогнать хмару. Вони є і ті ведьми. Ціє чорнокніжники всякіє. Їх зарє хватає. Які хочте» (с. Моквин), «Були такі, шо завороча'ли хмару. Але вже тих дєдо'в нема... а тепера но вмють... вже їх нема, тих дєдо'в... Ну от, кажуть, вийде хмара така страшенна, і, каже, завєрне хмару. Шось то ж воно знало... Ну я'кось казали — зна'хорі — бо знають. Шо ж... ве'дми та' як якісь. Шо ж таке — 'двє'рне... то ж то вийде хмара, — то як же ж iє мона одвернуть, ту хмару?» (с. Поляни).

Як видно, попри позитивне ставлення (яке, зокрема, виражається й у назвах «деди», «знахорі»), таких людей нерідко називали «ведьмарє», «ведьми», «чорнокніжники». Усе ж, відведення від села хмари, як правило, пов'язували не з заклинаннями, а з молитвою: «(А були в селі люди, що могли хмару відвести? — В. Г.). Може, й є. То ж то... вже то свята молитва. Ото то вже... сьо не калдуни, сьо свята молитва є така. А ведьмарі — то то друге. То од сатани, да» (с. Бронне), «То такі... хто його знає... Но бувало там у нас... тут же ж в Мар'яніні, вроді, був такий. На'ть мой батько розказував, шо каже — така хмара вішла ізтуля десь, з сусіднього села, і каже, люди так заматилися, шо зара такий буде буран, а цьой дядько... вони, вроді, там корови пасли чи шо... — да каже, вішов надвор, да так став, шось там чі Богу молився, чі шо... он там як став казати, як став казати, — да заходить у хату — все, каже, мінуло, можете заходить спокійно у хату. Мі як віходи-мо — ця хмара де й подєлась» (с. Маринин).

Схоже до попередньої категорії, деякі люди нібито могли **зупинити пожежу**: «Як пожар горить, то ше там у нас такіх пару чоловік є, шо як горить пожар, горить 'гонь, то колись було таке после войны, немци палили: то горать хати, село, — і, значить, люди которие єсть, котори оббегают будинкі, которие сіє горать будинкі, а вже на другого не перейде, вже все вже. І раз вона оббигла — тулько згорить той будинок, другий вже не займеца» (А. Українець; с. Богуші).

Побутує на Березнівщині й уявлення, що деякі люди могли **оберегти худобу від вовків**, «засікши засіки»; могли заставити худобу, що заблудила, повернутись у стійло. Це уміння також здебільшого співвідноситься із «знахорством»: «Постоянно так, як і тепер у нас, корови тилько по лісу ходять, ідуть аж за десеть, за п'ятнадцять кілометрів, вони йдуть у ліс, на день вони не приходять. То мати розказує шо губилис,[а] вовковня була посля войны. Губляца сіє корови, удень сьо йдуть. Якишо загубилас, то пастух каже, шо загубилис, допустім, на Дубовом стуйле. Сє Дубове стуйло не бліже як десеть кілометру. Ну, там саме таке болото, таке саме придоба на тую вовковню. Сьо ж за ноч вовки з'їдять. От ідуть до сього жида («знахора», про котрого йшлося у по-

передній розповіді респондентки. — В. Г.), і сьой жид... називалос — засікає засіки такіє. Шо вун так каже: «Як ти хочеш? Хочеш, шоб додому бігли, чи хочеш, шоб ночували там?» Якишо далеко пастух загубив, питає пастуха, значить, там, на месци. Вун якого там засіка там засікає, і вони стоять на месци. Шо вовки здрапають кругом теї худоби землю, а їх не 'зьмут. А якишо близько додому — вчиняй хлива, вчиняй двери. Ну, шось-то їх пре, шо в їх язики повівалюють. Прийдуть, вони так бежать, шо язики до колін. До колін язики і бежать... І молоко те, шо відо'їв, оддать жиду, — кудись несе. Значить, слугам несе, я так понімаю. Відой — і вже несе те молоко увечери, кудись уже однюс. А однажди, казала мати, шо нашиє... то було близко, може, метров триста, [вже] йшли додому, — а загубив далеко, де й каже мати, шо хай вже буде засік, так вони ночували, метров триста кала хати — і стояли на месци, сторували землю і нукуди ни пошли. Стояли на місци. І не розумію даже: о, стоять на місци, а вовки його не 'зьмут. Отакій був дід» (А. Українець; с. Богуші).

Щодо народних цілителів (тих, що **вміють «шептати»**) на Березнівщині побутує відома оповідка про бабу, яка вилікувала пана: «У пана була наймичка, а пан — горлом заболєв, ангіна в його' була. І вже його лечили-лечили, ходили шептали-шептали йому сіє баби, а вун все пла'тить. І сказав: коли... маєток... хтовилечить мене, то полмаетка оддам. А його служанка думає — тю, комусь оддасть, буду я... Перебралася і пошла до його'. Вона не знала, шо шептати, але вона казала: «Беєг пєс через говєс, не пошкодило ни псові, ни говсові...» І все шепче. А вун все слухає. А вона: «Беєг пєс через говєс, не пошкодило ни псові, ни говсові...» Так вун познав, пудняв голову, шо се його служанка, то як начав смєяц, до взяла, той нарів, лопнуло, да вітекло, да й пан став здоровій. Ото і я так знаю тоже, шо — біг пєс через говєс... (Смієтьсє. — В. Г.)» (с. Богуші).

В арсеналі народних цілителів були не лише замовляння. Використовували й широкий спектр ліків природного походження. Про деякі з незвичних для традиційної медицини засобів промовисто свідчить така розповідь: «Був в нас такий дєд Тодот. То вон шептав. І було в мене' ще таке. Шо я в тих

таких молодих роках... Мене було чотирнадцять років, я коньчила сєм класів, — і колгосп організують. І мене заставили в колгоспі судом доїть коров'ї. Бо коров не було кому доїть. І нічого не платили. Я заробіла шеснадцять кілограм жита за цєлий год тоді. Але сьой лагер, корови, були через речку. Та' гїк тре' було через речку. То я... нас чайкою возили, а я любила тако руки в воду, да й тягну', да міне так гарно дивїцца... І мене напав грибок тут. І вон так став міне боеть, шо геть рука стала розривать, і геть пухне рука. Пошла я до сього дєдка. Сьой дєдок мене набрав води з пенька. Де ішов дощ, а там у пеньку в лесі да була дирочка, і падав туди дощ і стояла вода. Каже — шо та вода крепко помоцна. Але вона минє не помогала, та вода. Трошки перечахло, і пройшов час, і воно міне знов таке напало. Я знов іду до дєда Тодота, кажу — шо робїть? Каже — я тебе то скажу, шо робїть, но ти не схочеш... Ти не схочеш... Ну, думаю, хай вже шо... То вон міне шо сказав: шоб прикласти сюди сьойского. Понїмаєте — шо? О. Та — я такого низаццо' не зроблю'. Не слухаю я того. То мені як стала та рука... геть одбирать стало руку, то я і мусила се зробить. Положила трошки, заматала всякого і на ноч положила. Встала вранці — воно таке бєле стало... І з того часу — по сьоднїшній день. Пройшло все. То таке міне було» (с. Маринин).

Лише одного разу трапилося на Березнівщині уявлення про **персонїфікацію хвороб**, зокрема Чуми. Обєрігаючись від неї, як це часто робили на Полїссї, виготовляли так званий «обиденний» рушник: «Я оно знаю таке ще, шо... у мене' батько ткав. То була така ноч, шо сходилися жїнки і прали. Цєлу ноч прали, батько ткав, і до дня убирали хвїгуру. Осюво, шо сьо стоїть у нас. То рушники шили, і такі хвартухи, і вбирали хвїгуру. А хвїгури за те ставїли, шо ходила якась Чума. То ставїли цїє хвїгури того, шоб Чума не заходила. Бо як заходить Чума в село — все вимирають. То шоб не заходила Чума в село, то робїли такі хвїгури. То я се так чуть-чуть пом'ятаю, як ткали вони, сїє люди. І снували в хатє, і прали, і ткали, і до дня посе'ли фартухи такїє» (с. Маринин).

Звиклою є ситуація, коли потаємні знання, здебільшого «шепти» та інші лікарські знадоби, людямам увї сні передають таємничі **персонажі у біло-**

му вбранні. Про це також розповідають на Березнівщині: «Колись батька вельмо болєли зуби. До тих пор... якесь і больнїчне було, вже до тих пор, шо мало не здурєв од тих зубов... Ну да й каже — пойду вже да дєсь себе шось зроблю', бо вже не відєржу. Аж то... як мати лягла заснула, то йой сницца, ото, каже, хадзяїн, то вже треба шось їти робить. Перекажи-но йому... пришло две жонкі, каже, в белом — перекажи-но йому так, і так, і так. Ди й вона і перейняла. Да й йому каже, шо таке і таке приснілос. То вун єй не дав спать до ранку, шоб толькі вона не забулась. То толькі вона знала. Ну і, каже, переказала — і всьо» (с. Богущі).

Зафіксовано в експедиції й варїант відомої оповїдки про долю дитини, яку провїщає якийсь «старець»: «То кажуть — пан такий був, на цєле село. І він, та' як дитя вродилось, хлопчик, а йшов ста'рець такий. І понад тим будинком. Ди й побачив. Прочитав, шо скоро те дитя втопицца в колодезі. Ну де й вже сьой пан збирає гості, вже й ку'ми, шоб вже взять (то ж то пан) вхрестить те дитя. Іде сьой старець до сього пана і каже йому: «Озьміть мене за кума». — Та шо? Я пан. Шоб узав тебе за кума? Старця? «Я тобі, — каже, — шось добре скажу». Ну де! Не хтїв сьой пан. А потом — шо ж ти мене розкажеш? — Я тобі, каже, про судьбу твого дитяти розкажу. То він взяв уже розказав сьо. Шо, ка', твое дитя у год утопїцца в колодезі. Ну, сьой не поверив, а потом думає — хто його знає? Може, й таке. Як він уже його взяв охрестив, і сьой старець приходить на те день народження, взяв цьой пан колодезя закрив брезентом, шо не впаде туди дитя. І вже у хати вже сїї старейші, а сїї дєти граюця вже коло колодезя. Як стало гримєть — дощ падає. Нападав трошки, і вогнувсь тей всьой брезент, — ну, там калюжка води на брезенті. І се дитя таки вїлезло на сьой брезент і в сьой калюжці втягло і захлинулося. Померло. То колись таке розказували. А чи то воно правда, чи ні...» (с. Голубне).

Доволї рїдко, проте трапляються в обстежених селах розповіді про **померлих неохрещеними дїтей**. Коли чули їхній плач, належало сказати: «Як пан — то Іван, а як панна — то Ганна»: «Ну таке кажуть, шо плачуть дє'тки тїє, шо нехрї'щенїє. Чутно, шо плачуть, да їх нема кому глядєть» (с. Мок-

вин), «Казали таке'. *Шо нехре'щене дитя... понад мо'гилками йдеш — і воно кричить. Плаче. І об'язаний кожен дати своє і'м'я єму. Та то таке... забобончики. Називали іменем — якщо дівчина, то жіночим іменем...»* (с. Богуші), «У нас (ну, вже нема тих людей) коло сеї вулиці іде жонка од сестри своєї ввечері. І як вона якраз, каже, минула дорогу — і дитя плаче. І так шелестить, каже, коло мене' се сім. А вона, каже, йду ти й думаю, як це то кажуть? Каже, як подумала — а, це треба подумати, шо як Іван — то пан, а як Ганна — то панна. І всьо — і больш нічого. І стала ходити, і больш не те...» (с. Поляни).

Імена Іван та Марія чи Ганна давали неохрещеним дітям і безпосередньо перед похованням: «[Як помре неохрещене, називали] *Йван. Ну, таке... прі'знак... шоб Іван звалоса. Просто — Іван. Його закопуєш (в мене в братихи було) [...] — і казали: «Цьої звєцця Іван». Дівчинка — Мар'я»* (с. Бистричі), «*Ну то кажуть, як умерло дитя нехрищене, до як хлопчик, до кажуть Іван, а як дівчина — то Ганна. Панна — Анна»* (с. Михалин), «[Дитина як помирає неохрещена] *Ну, казали, шо прійде до хати да просить імені. То то те... от як дитина вмере, ну... нехрищана, то зразу дають і'м'я. Там — Ганна — дають, чи як там. Ну — якась таке»* (с. Бистричі).

Також, коли чули, що плаче неохрещене, треба було щось кинути йому від себе: «*Ну, як лякає таке-от, кажуть, от, часом, дитя, шо нехрищана помре, — ідеш — кричить, — то тре' кинуть шось. Тому, шо воно та' як просить, шо кинь. Тре' кинуть. Чи якого платочка, чи шо-небудь треба кинуть йому. То дитяті. Прам як кричить — до кинь да й собі йди»* (с. Голубне).

Якщо у сім'ї одне за одним помирали діти, запрошували так званих «стрєчних кумів»: «*І знов, я знаю, шо таке в нас було, шо у людей молодих да мерли крепко дети. То сказали їм, шо як народица дитина, то узять стрєчного... куму стрєчну. Кого стрєнеш — того озьми. І вони... вродила отця хадзайка, і вйшов господар на дорогу, і стрєв стару бабу. Але ж була у сеї баби онучка. То вже ж баби не будуть брати, до взяли онучку, да й стали дети жити»* (с. Маринин).

Як і повсюдно в Україні, побутують на Березнівщині розповіді про те, як **мертві приходять до жи-**

вих (чи у їхній шкірі або подобі приходять «нечистий»). Зазвичай у цьому контексті згадується декілька категорій померлих. Зокрема, мертвий чоловік «приходить» до дружини:

1. «*Свекор з їдною ногою був, він на фронти був. Ну і він так заболєв і помер. А свекруха за їм так затужила. А в мене', я там жила' в свекрухи, і мале дитя було: чи три недєлі, чи чєтири, — я вночє встала, а колиска висіла отака, знаєтє, вєшали таке. Да й я стала вночє, кормлю. Цицку даю. Як я чую — рип — дєрє. Ну, знаєтє, я шє молоде, я не по'няла, в чом дєло. Рипнули дєрє, чую — нога та, шо то дєрє'яна нога. Чую — рип — нога, рип... Ну а шо ж — тодє все жили по три сєм'є в одної хати. Ну і... бачу — йдє прам до койкі хтось. Міне — щє я не второпала. Єдну нїч таке я побачила, другу... Бачу — сядєє... А я тако над колискою, і дивлюс. І цицку витягую, а сє дитя — так цу цицку тягнє! І хочу 'дорвать, і ки'даю його на койку до свого хазяїна, хотєла будить, а він — спить! Хропє... Хотєла сказать — хто сьо ж пришов? (Я дєжє не думала, шо то свекор). Єдну нїч таке побачила. Другу... Хм... На третю... Вжє так він став ходити, шо він вжє... сє свекруха облягла'. А шо ві думаетє? А хїба то він ходив? Вона його приплакала, вжє якусь гадость ту... Прїходить їє сєстра, дочка' прїходить старша, я тако кажу... Вони кажуть — шо сьо сьо та мати тако не єсть, вжє сє мати так 'блягла', слаба... А я сидю тако, колишу сьо дєвчинку, кажу — зарє я вам шось скажу. Вони кажуть — шо? Кажу — попїтайтє-но матери, хто ходить вжє, — кажу, — тиждєнь? Я дєвчини вночє встаю цицку даю, і хтось прїходить уночє. Пєвні заспєвають — нема, не стєє... А вона прам тако дивїца на мене, да ка' — ой, шо ти таке відумуєш? Кажу — ві, мамо, не сєрдьтєсь, але я правду кажу. А на правду — батько ходить (То не батько, але ві когось прїплакали). І давай все дети на їє кричать, а вона давай плакать — о, на'шо таке відумувать? Кажу — ну а хто ж то таке? Ну гєть к койки, — кажу, — йдє, і гєть рипєє нога, і, — кажу, — прї'йдє до койки, сядє, і шось шєпчєца, хтось. А Господь його знає, — я кажу, — шо то таке воно було? Да стали — як стали 'бсипать маком свєчоним, да й не стало. Да. Було таке»* (с. Михалин).

2. «Чув такі легенди. Що приходить... похоронили — і не перших но́чей, а десь через днів пару приходить. Геть і стукає, і заходить у хату, і... Навень я чув таке, шо... навень тута ше й жива та баба, учителькою робіла. Чи то таке самовнушення, шо вона так за їм побівалась? Геть і лягає в лежко. Ну то якіє заходи приймали? Значить — батюшки' цим займалися. Вісвятювали сю хату, от, шось заносили на могилку, молебень батюшка відбував. (А шо на могилку заносили? — В. Г.) Ну, на могилку заносили, скажем, — якіє ласощі. Шось солодке» (с. Богуші).

3. «Цьо моя мати колись розказовала, шо мала жінка шестеро чи семеро дітей, і помер їє чоловік, — і кожней ночі худобу поод'язує і випустить надвор. О. То вона якусь раду шукала. Шкоду робив. То таке мнє мати казала. Я його не пам'ятаю, а моя мати мнє казала. Ну, десь по знахора'х по якіхсь ходили» (с. Яринівка).

4. «Оно тут одна розказовала, шо вмер чоловік да вельмі бушовав в їє. Цоночі, каже, бушує на вішках. То вона взяла свячоного маку, да таково кругом хату обсипала, а вон тако удався, ка': «Але й ти, Манько, й огородилась, шо я й зайти не можу». То таке було» (с. Бистричі).

Близьким до попереднього можна вважати варіант, коли «нечистий» приходить до жінки у подібні того, за ким вона «сохне» (На сусідній з Поліссям Волині цей персонаж відомий під назвою «перелесник»):

а) «Я була така дивчина, як ось сидить (показує на дівчинку. — В. Г.), а в мого діда була братиха, то сьо вже я знаю... Ну, брат помер, осталися діти в її, а вона така бідна, гола, а гуляща. То хотіла... робить не хотіла, а гуляща. Ну, і один з Зносич (с. Зносичі Сарненського р-ну. — В. Г.) до її заліцався, хотів узять за муж її, але побачив, шо така нехазяйлива, та й думає, нашо ти мені така. Да й ходив-ходив да й покинув. Ну, мужик тоже, жінка вмерла... Вун її покинув, то вона так увлекалася їм, шо байдуже, шо вже... Значить, цьой вже дід знає, шо сьо дідова братиха, і вун знає, шо зустрічаєца з ним, і вун каже, шо я її брать ни буду, бо вона нехазяйлива, а мені треба господиня. А вона говорить діду, шо вун приходить цоночі до її. Шо ж воно таке, дед? А нарешти каже, вже сеї ночі приїде вже за мною

куньми. Дід думає: «Хто з вас бреше? Чи сьо ти брешеш, чи сьо той, шо ходить, бреше? Хто вас знає». Вун приїхав, посадив її на воза (Сьо вже вона розказувала, вже її нема, вун її таки прибрал). То, каже, сначала в'їз по землі уночі, а потом поверх ліса став везти. Да заспівали петухи, да в болото туда — пац, — всьо, кинув в болото, то її шукали днів три, да й нашли. Потом вже вона не ночувала, вже ходила до діда на ноч. То вун приїде до окна і каже: «Виходь, чого захавалась?» Дід возьме ножа отакого і йде: «Шо тобі треба?» — «А ти, — каже, — не йди з ножом, хай вона виходить». І вун так її мучив, мучив, — і вона заслабла і конькі оддала. Да, сьо не то шо, сьо таке, яке вже я знаю, шо було таке» (А. Українець; с. Богуші).

б) «А ще, сьо в нас у селе було, ще вони нам якієсь далекіє родичі даже. Сьо дед ше мой був. Каже... Його братиха — шість дітей осталося, а брат деду вмер, і вже дед як узьвса опекуном до сіх дітей. Ну, вона любила мужиков. Любила випить, любила погулять, любила... ну така женьщина — робить то вона не очень... В ту пору треба було робить. І вона з'язалася з одним мужиком. Вона в його' втрескалас, чи шо там... — за його' замуж зобираєцца. А вон вже побачив, шо вона нехадзяйлива, і вон не хоче, бо в його' п'ять дітей, а в їє шість, — то тут у ту по'ру... Шо ти їм будеш робить? І вон її покинув. І вона каже — шо приходить цоночі. Дед каже — я з їм говорив, вон каже, шо їє не хоче, а вона каже, шо до їє ходит. Кому ж верить? Ну, ходить, ходить... І пришла до діда на сверку' і, каже, сказав, шо сеї ночі забере. Ну, прієхав забіраць. Прієхав ко'ньми, посадив їє в таку каляску прілічну, і — вїоз, вїоз по землі, а потом став поверх ліса везти'. Вїоз, покуда петухи не заспівали. Як заспівали петухи — то він їє — бразь у болото!.. Упала в болото. Всьо. І нема... Нема день, нема другий, все їє шукают по лесу, бо ж... едут... то ж вона сказала, шо їє повезе. Повїоз... Нема... Шукают — найшли в болоти. Найшли в болоти — змучана, грязна, елі... В'обилим, привезли' їє додому — то шо ж? Ну — біда... Вон йде до їє, і все. То дед забрав до себе', то я помню (вже я' помню), шо таково держав ножа, бо... до його' пудходив, до... в окно стукає, хай виходить. То дед — ножа... Ну

і я'кось їє... якось їє... ну вона вже довго не була. Вже... он вже їє змучив, всьо. Такіє були... І це не то шо сьо байка, сьо правда була. І даже тепер в їє дочка недалеко живе од нас, і вона не хоче про се спомінать даже. Не хоче нікому розказовать. Позор, знаєте...» (с. Богуші).

Померла мати «приходить» до дітей:

1а. «Я знаю, такий сьо був у нас случай тоже, шо приплакать мона. То вже не вун ходить. Мати багато розказувала такого, шо покінула од роду, дитя осталоса маленьке, а вона померла і ходила, каже, і ходила, і ми бачим. Колись ще, колись. Да той чоловік гадить, шо: «Чого ти йдеш? Чого ти йдеш?» А вона до дитини ходить, ходить до тої дитини колише. А чоловік її гадить: «Чого ти сюди йдеш, чого ти?..». Ну, то так кажуть — хіба то вона? То вже вмотавса в шкуру да ходить» (А. Українець; с. Богуші).

1б. «Були такії случаи, коли жінка вмирає, ки'дає дитину... То не вона ходить, то вже ходить... Але були такі... В мого дядька було таке. В мого дядька, і вон сваривса, і тоже шукав, і вісвятював хату. Колиска колишеца, каже, целу ноч, шо хто знає як. Ну але люди старающа якусь шукать раду себе. Ну, йшли до церкви, вісвятювали маком, то йшли до церкви. В тие монастирі ехали, і молитви заказували, маком обсипали, в хаті висвятювали» (с. Богуші).

2. «Ой, то колишне. Колись я у дєтстві. Я знаю, скіки мені років було... ну вже, десь, було п'ять, може, років, коли добре знаю. Там у нас по сусєдстві померла жіночка молода. Кинула, ше не було двох років, дєвчинку, і родила, і од родо'в померла. І вона жи'ла з батьком. Ну, чоловік, вона так як... чоловік був у неї, і батько. І вони жили так утroph. І вже двоє дітей, і вона од родо'в померла. І той їє чоловік десь був на роботі, а той дєд приходить до моєї матері і просить: дай міне сю дєвчинку, нехай поглядить малих. Ну і ся мати каже — ну хай іде. Вун мене завйов, бо то по сусєдству, а колись печі були (тепер вже повикідали печі, бо газ є). Да й я цього... а холодно' було, зима була. Я залєзла на печ із тею дєвчинкою, з тею, шо нема двох рок, а сю так колихала в колісці. І заходить такий собака, одкриває двері (сьо лічно я на себе іспитала), одкриває двері, і той собака приходить і — зу ту ву'чїпку, шо я

колихала, — од мене', і я вже з тою дєвчинкою на печ, вже тако пригорнулася ту дєвчинку, злякалас... Скочив, подививс на те дитя, те дитя'тко, і той... скочив і пошов. І заре й дєд пришов, бо той дєсь дєд дро'ва рубав. Приходить дєд да каже до мене': а чо сьо хата одкрита? А я кажу: дєду (я з теї печі), я вже до вас ніколи не приду. А чо? Бо приходив собака. А ікий? Такий чорний. А шо вун робив? Ну, кажу, дєвчинку сю колихав. І я од тих пор до їх не пошла, мене мати і не пустила. Ди й я вже знаю, і я — вноче міне той собака, міне — боже! то мене' — ляк мені шептали. Я знаю, шо з яйцями вікачували той ляк. Ото се я знаю. Ото сьо вона каже, а я йой колись розказувала. Ну а та дєвчинка все плакала. Вноче плаче, вдень плаче. Ну і той собака... До цьо колись було. О, то вона була, та мати» (с. Бронне).

«Ходитиме» той, хто за чимось зашкодував: «Я похавала два бра'ти. То єден прїходив. То так... Я його шкодувала вельми, то так прїйшов перехилвса через мене', да так мене шкодує. А я плюнула йому в гочи да кажу — йди, бо ти ж уме'рший. І пошов. І другий. Так шо я його так шкодувала. То тоже прїйшов, да так мене гладить. Да так — я сплю, а вон перехілівса через мене', да аж гладить мене, шкодує мене, бо я його шкодувала. І больш не бачила я його» (с. Балашівка).

«Ходять» «безпірні», зокрема повішеники:

1. «Ну то таке — воно гін'че, кажуть, [як повіситься, то] ходить, лякає, стукає в ха'ти» (с. Поляни).

2. «В моєї сестри вмерла' свєкруха. То в їє дєти були малиє, й бульшиє... Каже — ходила вона. Ходила. І сьой хлопец, Юра звецца, каже — я їє геть чув, як вона... як вона ходила по ха'ти. І Шура, каже, моя сестра, каже, ходила вона довго, то свячоний мак брала обсипала хату, шось-то йще, обсипала чим-то вона, і водою свячоною вісвачувала. Ходила... І того'... І ше осей Юра, їє син, та... ну, хлопци, вони ходили ра'дом, — та взяв повєсивса, вже взрослий. То тоже приходив. До сього' Юри. Приходив. Ходив. Вони чувствовали. Вони його в очи — то не бачили, але чувствовали, шо вон ходит» (с. Хотин).

Об'являються на місці смерті убиті: «Я оньо, село стояло ше (сьо хати послє войни), ше хата стояла, а сьо мой дядько. І сьо немци побіли там

восемдесят шесть чи восемдесят п'ять душ, а дядька мого привели до хати. [...] Я пришла под окно — як я бачу — кровє калюжа. Убитий... То я з-под того окна як вискочу: «Вбитий! Вбитий!..» То вон мене й лякав. Була вже... його син оженився, дитина була, а колись часов не було, врем'є — хто знає яке? Бачу — в її светицца, а я того сну мало коли маю, думаю — побегу я до її. Пошла, вона каже — поседи з моїм дитиною, а я поїду до криници по воду. Вона пошла до криници по воду, а я сежу... Ой! Шось хропе под тим столом, так хропе! А я кажу: «А пошов, здох би ти!.. (Я думала, шо собака в хати), — а чо' сьо ти там хропеш!?» Як я под цьой стол — ой, нема никого... О, це дядько мене так лякає. Я вже по'няла, шо сьо вже лякає. Я — скорейш за сю дитину, да хотела на печ, а вона приходит у хату. Кажу: «Ой, я бїш не буду вашого дитя глядеть!» — Чого? Кажу: «Так дядько тепер мене лякав, так хруп, як хто знає шо. То вон так як то ходить». Як вона каже: «Колишу-колишу — да як возме сю колицку та як кине, то я думала — геть на печ закине». О-о-о! Шо вон робив у той хати... Маком, маком тре' обсипа'ть таке. Воно лякає» (с. Михалин).

До «безпірних» належать і ті, кого звели зі світу «знахури»: «Ще я таке розкажу. У мого' батька було шість бра'тов. Да. І дьве сестри. Сама старша була сестра. І вішла вона замож за багатого хлопца, і було багато землє, але на той землє рос лес. А з цімі хлопцями камандовала баба, бо дед вмер молодим. То вона послала сіх своїх синов, і вони той лес викорчовали і зробили поле. Цьо ж ше колись таке воно. Я то ту тьотку свою трошки оно пам'ятаю. Зробили поле. Як зробили вони там поле, стали горать, то крепко стала родить земля тая. То у його' був другий брат. І вони стали сварицца за ту землє. Шоб вон оддав, а вон, видно, не хотєв 'ддать теї землє. То сьой брат поєхав дєсь дальшей туди, та' як би в якийсь район, знав такого дєда, шо зробив йому на смерть. І приєхав — і вони взнали, шо сьо сьой брат зробив сьому (Марко звався він, дядько мій) Марку', шо вон помер. Ціє хлопці запрегають коні, дознаюцца, де той дед, і едуть тоже туди, до того дєда. Той дед соглашаєцца, каже, шо завезить мене... зав'яжить у мішок і завезить тудя.

І вони привезли його, то, каже, вон війшов надвор і довго сварився. З кимсь надворє. І пришов у хату, каже — зав'яжить мене у мешок і завезить назад. І вони завезли, і вон там сказав, шо я ничего не зроблю'. Вон помер. І так вон помер. Як вон помер, а вона, ся, жила на хуторє, баба. Ди й шо ж — колись треба вставать уноче прасти. То вона носила зілля' свяченє под рукою. Ди й уста-ла, подивилася по окнах — ще нигде ни светицца, ни у кого, і ни знає, яка пора, — то вона — за сю торбочку із зеллєм, да положила... а там була така... я то бачила тие лавки' такі, понад бє'льками, а там клали белльо, покачают качалками, чи шось таке... то вона взяла да на ту лавку положила де й знов лягла'. Як вона лягла' — вона лічно розказувала, я чула — коли йде вон в хату, сьой Марко... А вона так злякалася, да думає — тре' взять якось се зеллячко под руку. А вон каже — ни бери, ни бери... Я до тебе' не приду, і николи не приду, і не носи його, бо ми... із Ковеля девчинка втопилася, то ми йдемо на встречу, і я попросився, шоб до тебе' зайти. Отаке то я ще знаю, шо таке... А шо воно? То я не знаю такоого... Сьо те, шо я чула, то я і можу розказать. І всьо. І вона не носила того зелля, і вон не був» (с. Маринин).

Також «ходять» по смерті «відьмарі» і лихі люди: «Ну, є, ка'уть. То бушує, то шось перекидає. То ше там колись, на'ть в моєї тьотки (вже їє нема), то розказувала, шо, каже, ляже спать, то, каже... фікус там, шо таке велике листя, — то, ка'є, як стане трусить цімі фікусами, шо листє падає. То, ка'є, пудлєзе пуд койку, гойда'є до'ски. То треба йти до цєркиви, да батюшка посвя'тить, ди й перестанє. Ну, сьо, словом, хтось вмер та' як. Ну, вон жів... шо не в до'брості, в поганому, то вон і в том светі добра не дає, до таке робить. Вон не домовик. Сьо, словом, таке се... [...] То то уже як не в добрості шось, то тоде ходить. Се, цьо таке, то ми все кажем — де? На небі, на небі... Сьо но може той ходить, шо вред робить. Отой ходить. Відьмарє і, словом, шо він вмер... прімерно — ми жили погано, одне другому ворогом були, — то можете і ви ходить, і я до вас можу ходить після смерті» (с. Голубне).

Якщо остерігалися приходу покійника, як оберег від нього використовували освячений мак: «От у

нас... в мене' самої, вже я осталась сама, то дед як умер, то вон казав — як я вмру, то я тебе приду да задушу'. (Сміється. — В. Г.). То я боялася. Як вон умер, то я йому маку посипала в труну. (Сміється. — В. Г.). І кажут — треба посипать маку свяченого, да йому треба пощитать його. А поки пощитає — то вже нема коли йти. Ранок... Але николи не чула нічого. Любий мак, але свячений. Ма'ковки» (с. Поліське), «На Маковея святили маківки і «зелле од грому». Цьо маком — тра' святить. То хто боїцца, як мнярець, то ходит да кругом хати вже обсипає. То треба відюк мак сипать» (с. Балашівка).

Повсюдно вважають, що покійника можна «приплакати»: «Ну це як плаче да думає, то приходить, ка', вночі, приходить. Ну, шо приходить, да стукає, да таке» (с. Балашівка), «Ну, кажуть, шо плакать вельмі не мона. Таке балакали. Плакать не можна, бо буде вдавацца — та' як приплачеш. А Бог його знає» (с. Бистричі), «Се, шо повмирають, да вельмі плачуть, то багато... В нас один з водки бугалтер пропав, то вона як начала там віроблять. О, шовечора в окно заглядає, щовечора в окно, каже, заглядає, покуда ни... То сьо одна на другу, єслі шось таке трапица, то одна на другу сварица тут без кінца, шо ни плач, бо се не може, особливо ввечери не треба плакать, бо зараз прийде хвостатий і буде керувать. Вночі, особливо вночі не треба плакать, Боже упасі. То погане дело» (А. Українець; с. Богуші).

Надто плакати за померлими не рекомендувалося ще й тому, що це їм нібито шкодить: «В мене' у год умер хлопец. Я тут спала. А железний льо'жок був. І я знаю... вже сього' хлопца похавали... ну так я'кось моментально... не знаю, шо з ним. Сього хлопца похавали, і я лежу, і тоде вже, той день, як має душа виходить, то як задзвонить сьой льо'жок, то сьо вже... як задзвонить, як задзвонить, — я аж схватилася. А после села і подумала: ага, сьо ходить душа з того... І потом... ну, я за їм все багато плакала, — аж мне сніцца, шо я седю в хати, а вон йде — да такий мокрий... перелазит через поруг, йде вже через поруг, так пере... ну, дитя ше ж, рук йому було... такий мокрий... А я кажу — а чого сьо ти такий мокрий? А мне там, ззаду його йдуть да кажуть — а чого ти кажний день плачеш? Ди й я больш перестала.

А чо' ти, каже... Цьо таке приснило мене. Значить, не можна плакать» (с. Богуші).

З появою померлих у світі живих, як правило, пов'язані численні розповіді про ляки (кажуть — «лякає», «ляко'ша», «ляка'йло»). Іншим джерелом цих розповідей є уявлення про «нечистого» (чорта).

Здебільшого «лякає» у місцях захоронень «безпірних»:

1. «Колись... заре шось нічо' не кажуть... там така була дорога, і канави такіє покопаніє, ну сюда, до Бронного як іти (але се наше поле видко вже за селом), то воно... так як людина ходить, і горить як свечки. До'йде сюда, до'йде туду... і светица... і ціє, каже, те... огонь. Лякає. Там — то була колись церква, на горі. Ви були в Бронному? Отак на горі в нас була церква. Там було і село. А з цього — звалоса Полянка. Да й так і Поляни. Да й цю церкву шось розки'дали да й построїли вже той... триста з чимось років...» (с. Поляни).

2. «Навіть і сьо... там людей побіло в тому', то кажуть, як оно туду десь за'йдеш, то чуно', шо музика грає, і таке... Ну, в войну таке, шо побіли людей да там закопали. Да там бувало таке» (с. Бистричі).

3. «А, ну то колись розказували. Бачте, колись сіє люди ж падали, де бачили. То ж у войну тие, як кажуть — бандеровци — бу'ли. Отак прозвали. А хто оти були банде'ровци — я думаю, шо льво'вци знають, шо то таке. Правда ж — так? І нашіє. То падали. То, каже, от єдутъ — то там шось ходить, то там лякає. А топер тих лякош, їх ніхто... може, вони є, а може, їх і нема. То вже ніхто їх не признає'. А колись, каже, були тіє ляко'ші. Люди просто. Вдавалоса людям, да й таке. Бо ж вони, тие люди, лежали, і не позакопуваніє» (с. Хотин).

4. «Ну Господь його знає. Кажуть, шо покойнік там... чи лякало, чи так шось бразкало, стукало. То таке кажуть. А Господь його знає, шо воно таке» (с. Моквин).

5. «І колись у сьо'ї стороні, то тоже лякало, як я ходила там. Там тоже багато побитих було. Знаєте, тоде — нас мазу'ри все нападали...» (с. Хотин).

Лякати може нібито й на болоті: «Ну, там таке як торф'яна земля. То воно там, кажуть, обічно, водиця таке. [...] Кажуть, шо лякає, а шо воно

лякає? Хто знає? Колись ми самі ішли з Белкі, батько був слабкий, йдем удвох з дедом, було десь піввосьмої, чуєм — коні їдуть, а йдем через лес, там геть з Моквіна до Белкі, там ж лес... який лес — посадка... зара вже більший, а тоде посадка ще була. І чуєм — їдуть коники, гупають... Мі йдем скреї — може ж, коники, да под'їдем. І мі через цєлий лес ішли, я хустку з себе' скинула... зіма... і їдуть цїє коники: скіки ми не йшли цїм лесом, коники їхали — то взаді, то впереді тупотять. Ну то чутно', шо коні їдуть. Прійшли ми геть в са'ме село, ото де Мо'квин починається, а дед до мене' каже: «Ти чула?» Кажу: «Чо ж не чула?» Каже: «Я не хотєв тебе ничо' казати, шоб ти не злякалася». А я кажу: «Ти бач, я без хусткі йду?» То я тоже добре цє все чула, але ж... О-йой... все може буть» (с. Моквин).

Звичним місцем ляку є мости: «Ну таке, шо тіє ляка'їла були. В нас тут був оден млин, і там з Богушів був вмє'рлий. А тут, в Богуше як заходить, то там мост є. Вун заре — бетонний мостик. І от там така шумить вода. Ворчить. Потому шо вода стоїть віще, у притоці, а там — ниже обічно. Ну а буває більше води — то більше шумить... І той дед не верив в всякі прісказки. І він ішов і, каже, шо... бурчить там вода, бурлить... то бурління там іззаду десь. Він доходить до сього млина, млин недалеко був, метров восьмсот, — і він не пив нічого, і його — у воду. Укинуло. І він чуть не втопився» (с. Богуші).

«Нечиста сила» може налякати й тим, що наче щось підсідає на віз, і коні не можуть йти. У такому разі треба утворити з чого-небудь хреста: «Колись-то навіть батюшка розказовав, шо як їдеш лесом, а шось тобі таке зробіцца, шо коні будуть ставать, і не їдуть коні, то треба — шо везеш на возу', із солomé чі з чого — зробіть хреста, і воно одійде'. І поїдуть. Нечиста сила така, вона боялася хреста. Да й вона так: покажи хреста, чи з дерева, чи голле, мо', яке, — то зробіть тако хресті-ка. Покажи, да й, каже, воно пускає» (с. Білка).

Нерідко ляк набирає подобу якоїсь тварини, зокрема собаки, коня тощо: «Бувало, шо вдома я був, то там придуть увечері, там до батька ше другій сусєд, балакать. Да й каже, шо їдуть — лежить на дорозі якийсь собака. Прійти його зогнать. Приїдеш, каже, його тягнеш, з дорозі, шоб проїхать.

Вон, каже, не даєцца. А силою його стяг, проїхав тим месцем — всьо — вже шось пагане робицца.

А я ше знаю, шо було таке, я вже кіньми їздив, і там в нас конюх такий був. Каже — в нас таке є урочище Гру'дка — каже, повиганяли ми цїє коні, і вже путають. Цьо ж не двоє коні і не трое. То каже, вже ми, вроді, сіє коні всі попутали, ка', я чую (а там такий мостик був, і там, казали, каждый раз шось лякає таке, шось там показуєцца пуд цїм мостом). Думаю, може, яка коняка залезла да бовтаєцца там под цїм мосто'м в цїй воде. Я, ка', туди пудходжу, — б'єла коняка. То, ка', Міші Тарасового кобила. Я, ка', — за їє, до цїєї кобили, тр-тр, шоб спинить, їє дав чогос... Я, каже, точно знаю, шо я їє путав, а вона про'ста, ся коняка... І вона, каже, — вперед, я — за єю, вона — вперед, я — за єю, да й каже, доїшов я там... так, каже, метрів триста одийшов од цїх коней. Е-е-е! — каже. Я поня'в, шо то не те. Якраз споминув, шо цьо Гру'дка тут... І каже — як пошла ця коняка... — тільки й всього.

А було ше, я вам розкажу, споминув таке. [...] Я тоде після школи, кінчив сім клас, став кіньми їздить. [...] То худобу туда на лето вігонили, а як їдуть маньоври, то худоби не віпускали з кошарє'ї, там в кошара'х. [...] Одного разу... а подвода там одна забірала молоко і в Голубне возила, — прїєжжає сьєю, шо молоко возила, ми ше не спали, каже — їду я... ся коняка їзтуля, з Великого поля — шо каже, я з Голубного вієхав — летить ся коняка — віщить — каже — прїбєгла до моїх конів, всере'дину моїх конів скочила, не мона нічо' зробіть. Я її, каже, і б'ю, і шо не роблю, — нічого не мона одогнать їє. Ка', я їє одганяв, ну, яко'сь, каже, виплутав від конів, і вона сьо прїбєгла сюди до нас до кошари, — давай ми до їє. Взяти так у куток у кошару загнали, зловили, спу'лузали, спутали ми сью кобилу і вігнали з його ко'ньми. А но мі се зробіли — зайшли ми в сью будку, де вже доярки сіє спали, — то та', як хто соллю по сьой будці сипле. Стало бить у сью будку каменне, таке летить страшно і гракає... Ну а там же ж і пастухи були, і сіх же ж доярок, мабуть, вісімнадцять душ, і нас... Повібегаємо за їм, такво пудбєжимо трохи, — нигде нічого не відно. Один там такий, вон бугаї доглядав, Іван, вже пожи'лий дядько був, — взяв рушничку, бежить кляцає сєю руш-

ничкою. А воно — так як бегаєм — нічого — а но пришили в сю будку — знов таке робіца, шо страш-но. І воно так, мабуть, з годину чи півтори так колотило. І после його десь не стало. Як рано ми встаєм — то сеї коняки — голо, чисто, нема. После, вже по розказах цих старожілов, то кажуть, там во врем'я війни... так недалечко ся наша будка стояла і ся кошара, і там — таке як ставок. О. То каже — во врем'я війни тут сільно багато людей біли і в цьой ставок кидали. І цьо, може, од того може быть таке. То ціє старожили кажуть, шо воно таке буває. [...] То тоже, казали, там — та ме'сцина така, шо, ка', може злякать людину, може, ка', ше шось показуца, а не — серце лопнуть, а не — шось зробіца. То я це сам лічно бачив» (с. Маринин).

Типовим для теми про ляки можна вважати сюжет, коли лякає того, хто бравує своєю безстрашністю: «Колись тутво в осьойво хати — чоловік... да й каже, шо те... «Ти, — каже, — нас не боїсь?» А вон каже: «О! Шо я боюсь?» То, каже, як стало вночі — і єхало і поезд, і все, — одо, каже, на тебе... До, каже, ми посхоплювались, сидимо, сидимо, да вже добули до ранку... До каже: «Шо, — каже, — нічо' не боїсь?» От, каже, целу ноч лякав сьой... Ото таке. Да й таке було» (с. Бистричі).

«Нечистий», чорт нерідко лякає дівчат, коли вони ворожать із дзеркалом: «Но їдна їгра мене не наравица. Одну їгру — то я'кось девки через дзеркало... дівліса в дзеркало, і все — шо — Доле, обозвіса... І я'кось вона в 'дне дзеркало... знов в друге... понаставляла, сідела, — пока не стала кричать. Як став... у час ночі, то — прису-у-унувса волохатий, ей у те дзеркало. То коли крикне... булши не робили того' вже» (с. Богуші), «На... коб не збрехать... єдна де'вчина... [...] то вона в два часа ночи, як вона над цім дзеркалом стояла... сідела да дивиласа, — як йой показало — то вона не могла одвернуца, шоб хоч накрить те дзеркало, так ізлякаласа. Вона думала, шо то дванадцять ночи — то тако... чи два часа. [...] Ото вона й казала людям, шо не робить, бо, каже, страхотте... Каже — і за спино'ю скаче, і попере'ду скаче, і, каже, зазирає в всякіє сторони!» (с. Поляни).

На Березнівщині зафіксовано й відому оповідку про те, як «нечистий» у подобі парубка приходив

до дівчини, доки мати не вплела їй у косу тою (аконіт) та ладан. Наведемо два різних за часом запису зразки:

а) «Тоя — то така тоя. Якби, каже, не ладан і не тоя, то була б дівка моя. То так баба наша розказувала, шо, каже, як пасли вони корові, да вельми була дочка гарна у 'днеї. Да пасли разом корови, а вона все хвалица, шо до мене вельми гарний хлопець приходить, як пасем воли. Да вже й ходив, ходив той хлопець, да вже й з пувроку, а в єї вельми була гарна коса, то вже й матери похвалилась. Мамо, шо до мене ж приходить щодня хлопець у ліс, як пасу воли. Вона каже, шо: «Е-е, доню, подивись-но, які в його там зуби, в того хлопца». Вона приходить і: «Мамо, вун сам гарний, а зуби то чорни». Е-е, як зуби чорние — то сьо дєло плохо. Сьо вже, значить, то... А каже: «Дай-но я тебе розчешу да тобі заплету косу». То вона взяла того ладану да теї тої, сьо така травка, зілечко таке, да вплела в ту косу. Да вже прийшов, каже, туди, де воли пасе, да все каже: «Одриж косу, то прийду до тебе». А вона ж все каже: «Чо' ж ти не приходиш?» — «Одриж косу, одриж косу!» А-а, ходив-ходив, да каже: «Е-е, якби не ладан і не тоя, то була б дівка моя». Тоя по лісу росте, тут баби десь ідуть на луг, шукають, святять, є посвячена» (А. Українець; с. Богуші).

б) «Тепер ше таке. Розказувала міне мати, шо вона у детстві... ну, вже не в детстві, вже років піннадцить їй було... І вона пасла корови, а з єю була напар... не корови, а воли в лєси. Да й каже, шо до їє все приходить... гарний жених такий... Оно пасуть воли — то вже жених приходить. І кажний день, як тие воли пасе... Ну й вона каже — я то не розбіраласа, шо то таке. А вона по... матері, — шо, мамо, до мене' гарний жених... Але старіє люди, то вони знали, шо' то таке може быть, шо ж... ходить і не показуєца. О, каже, подивиса-но, якіє там у його' зуби, пригле'дєса. Приходить на другий день, каже — чорние. А-а-а... то сьо чорние зуби... Ся нічо' не сказала йой, мати: бере сю тою (а в їє була гарна коса)... і бере сю тою і цьой ладан, — я тебе заплету, шоб ти була гарна, — і вплела се в косу'... Каже, погнали сіє бички... Приходить, каже. Приходить... І, ка'є, ходить-ходить круго'м, — і не приступає. А она все каже — а чо' ти до мене не

подступаєш, чо' ти все здале'ка? Так вона... А он каже — одреж косу', то приду. Одрез косу. І, каже, вона знов — чого ти здале'ка балакаєш, а не те'о?.. Одрез косу. Так каже. І таки вона не по'няла, в чом дело, і цеї коси там в єї не було чим одрезувати, але ж... і не... І так воно остало-со. То вон ходив, каже, ходив круго'м, а нарешті каже: «Но, якби не ладан і не тоя, то була б девка моя» (с. Богуші).

У більшості випадків з цілісного тексту респонденти пригадують саму лише приказку, з якою «нечистий» звертався до дівчини. Поруч із тоєю як обереги у цій приказці звучать також марена і рута: «Тоя... тоя... То воно, бачиш, тоя... Каже — тоя і марена... То б ше, коб не тоя і не марена, то була б девка моя. Знаєш? То воно — як злякаєцца або шо, то пудкуруєш. Оцево — добре таке зелле...» (с. Балашівка), «Лякать — то ходять. То я це знаю. Ну, тоже так само — тре' святить. Вон лякає, там бу'хає, буде тобі гукать — надвор віходь чи шо. То ти не віходь. І тра' тоже свяче'не. То ж така і приказка — «Коб не рута й не тоя, то була б дівчина моя». А рута є й тоя — його тре' святить — вже кала тебе' нечистий не пристане, як те є свячене зелля» (с. Бистричі), «Я но такево знаю: «Коб не рута й тоя, то була б девка моя» (с. Бистричі), «Коб не рута і не тоя, то ти була б моя». То я то чула таку приказку. Майбудь-то, чарували, може, чи шо» (с. Білка).

Крім тої, від «нечистого» використовували й інші обереги, зокрема практикували обсіпання освяченим маком, використовували ножа тощо:

а) «Ну, а ще розказують, шо сьо на факти, сьо на факти, шо приплакать можуть. У нас багато в селі вже такого є. Я вам розкажу, шо багато даже в мене в хати було, така комедія, то ми єлі-єлі одкасались, одгрєблиса. Хазяїн п'є, бушує, прийде — бушує, ну, шо то? «Повісуся», то «шось собі зроблю», то се, то те... Ну, стали мені болить ноги вельми, і я поїхала на курорт. Мени малий пише пісьмо: «Мамо, в нас біда». — «Шо за біда?» — «До нас шось ходить». Що ходить? Каже баба: «Біда, то ж, — каже, — оно хазяїн ляже, то вже з кимсь б'єца». Як б'єца? Питаю його — шо там таке? Каже: «Оно ляжу, виключу світло, уже, — каже, — якесь лихо накладає веровку на себе, на шию. І отчим...» (А

його отчим був такий чорний, і вже вмерший). Каже — отчим... Ногою, каже, достаю — не достаю. Ну, тут ще ж вун живе. Каже, ногою — не достаю, руками, хочу кулаком дати — не достаю. Включу свет — нема ничего... Хлопци сплять в другий компати, кажуть: «Мамо, ми чуєм, як іде. Оно виключим свет — уже човпе по хати». А шо сьо за біда? Ну, вже ясне дело, шо сьо таке. Вже зв'язавса, сьо вже чорт ходить за їм. То шо ж таке? Давай, я пошла до однеї баби, взяла ладанку із того... Взяла тої і вже вночі, як сіли з матерою вдвох, і зашівемо комір. Зашівемо комір, і... я то не чула, ну, я то чула, но вона казала — ше лягла спать, то ше, каже, й не заснула, а вже якесь каже: «Куди ти йому те зашила?» І сьо начали святить хату, обсіпали маком, почепили ножа, положили пуд матрас: в головах — хрестика, в ногах — хрестика. І покінуло. Ну то сьо ж муї хазяїн, цьо ж муї хазяїн, а вже й хлопци... Й геть і покінуло, і все нормально, спокійно» (А. Українець; с. Богуші).

б) «То ше таке і в мене в хати було. Вже сьо, може, роков двадцить назад. Я була на курорті, а хадзяїн, вон робів тракторістом, од молодості до пенсії. Ну — п'є, ругаєцца. Ну, в'обшем, ежєднєвно йде на роботу, всякіє компанії, — розпівса, роз... Ну, і дети мнє пішут пісьмо. Я була, по-моєму, в Бердянску. Шо, мамо, в нас біда в хати: батько ляже спат... Із кимось бівса... Вон тут спав, в той компати, а дети там спали, в отой компати. Мамо, як мі полягаєм спать, то йде, просто чутно по пудлози, шо йде до батька, і батько там з їм б'єцца... Ну, приєжжаю я. Кажу: «Шо сьо ти тут робиш?» — «Сам, — каже, — не знаю. Вчепілосо, — каже, — до мене'... Оно віключу свет, — каже, — вже йде і накладає віровку на шию. Каже, — хочу кулаком дати, — не мона. Не достаю. Ногою хочу дпхнуть — не мона... Засветю', — каже (ну цьо ж вон ше є, он і пудтве'рдят дети все, шо то'го...), — не мона, — каже». — «І, — кажу, — шо, сьо ж таки ти бачиш його уноче?» — «Бачу, — каже». — «Хто?» — «Отчи'м» (А в його'го був отчи'м, і такий чернявий, смагла'тий був такий). Отчи'м... А отчи'м — вже ж нема... Ну, я ж знаю добре, шо отчи'м не при'їде до його'. Гм-м-м... Каже, шо була в мене' мати, — сьо, каже, біда. Вон його забере. Ну шо — пошла я до однеї

бабки тут, принесла ладану, з Печаєва (вона в Печайв їздила), тої (тоя — таке зелле освіщаєцца, знаєте), — зашили ми єму в комі'р. Бо вон же ж ходить ночью. Воно ж його поведе кудись. Зашили ми єму в комі'р, начали, десь так в часа... час, мабуть, начала другої, — і роздаєцца голос: «Куди то ти єму те ложіш?..». Сьо мати... Зашила вона єму те. Там, де спить, причепили єму... Пуд матраас положили ножа, там, де вун спить, пуд матраасом. Ну і хрестик. З одного боку почепили хрестик, ну, і хрестик з другого боку, в ногах почепили. І вісвятити хату і 'бсипали маком, свячо'ним маком. Мак... Шо таке мак?.. Не може пощитать маку. А якішо вун його не пощитає, значить, вун бессілен. А мак, вун... — хто може пощитать, як насиплеш багато? О — таки о побухало зверху, по стенах, і бульши не було. Всьо. Сьо ж воно в хати було... [...] То пан чернявий! [...] Вун же здаєц і на чоловіка, і на кого хоч, і на свіно іздасца...» (с. Богуші).

Зрідка ще можна почути на Березнівщині про те, що «туди, де якась нечиста сила ховаєцца, гром б'є». Хату, в яку біла блискавка, вважали «нечистою»: «Оно в нас у селе, то з тої сторони, — две хати, шо забив гром жінку й чоловіка. [...] І от така й добра хата, і ніхто й не хоче куплять. Бо там — гром» (с. Голубне).

Зважаючи на зв'язок з чортом, «громобойного дерева» не брали на будову — «То того дерева вже не мона ні на шо брать. Бо вже він буде знов туди падать» (с. Голубне). Так само остерігались і дерева на два стовбури — «бо якесь так як лихе» (с. Бронне); зі всохлим верхом — «воно погане» (с. Балашівка); дерева зі «свєчкою» — «На дро'ва його. Пали'ть. Сатана поставіла вже ту свєчку» (с. Більчаки); «віворота» — «Сьо ж не чоловік його обернув» (с. Богуші), «Вітер — то це вже не 'д Бога воно. Це бура, це вже, як кажуть в нас, чортове весілле іхало да повіртало» (с. Більчаки).

Поширеною на Березнівщині є віра у те, що коли пройти попід чи понад «виворотом», учепиться «блуд». Щоб вийти на потрібну дорогу, необхідно було помолитися, перемініти взуття з ноги на ногу. Чоловіки вивертали на собі шапку. Згадували також, за ким стояли у церкві до сповіді. Тричі приказували «Христос воскрес!» Вивести з облудливого стану могла й зустріч із кимось:

1. «То в лєси, знаєте, чо' воно крутить? Ото ви'вернене дерево, як виверне бура, а пуд те дерево ти пуди'їдеши, і вже тебе, кауть, поведе. Отаке колись казали. А чога воно таке поведе: бо вже воно, бачте, летело, той буран, — пагане. До вже воно, пуд його' пудлезти, то вже ти їдеши — не знаєши, куди ти їдеши. Отаке було. То воно й тепера таке. Ото вже як та дереви'на в лєси впаде', от по ягоди по'їдуть, то вже їє так далеко мінають, шоб попуд єю не їти, бо може повести тебе, шо... будуть тебе гукать, а ти не їдеши до їх, а їдеши... хто його знає, куди їдеши. Отаке було колись. Ну то вже стануть моли'цца, да вже перемо'ляцца, хоч «Отче наш» перемо'ляцца, то вже просять Бога, да вже яко'сь урозуме'є, да вже воно пове'рнецца я'кось» (с. Поляни).

2. «Попуд ві'воротом не мона їти. Ну, таке є дерево таке, нахіяне, то кажуть, тудю не їти, бо б'деши блудить в лєси. Ми колись заблудилиса були саміє, пошли в лєс, — доцц паде, гримить, а ше тако — ха-ха, ха-ха, — як додому їти — то всьо, не знаємо... І ми пошли тудя. Я бачу, шо сьо вже Батьков лєс кончаєцца, сьо вже Тине'нське. Кажу: девчата, не тудя їдем. Вернулєса. Їдем назад — не можемо. Давай — Ростікова та сестра, Мар'я — давай меняць. Таково поменяла чоботи на ту ногу, тако переменяли. Давай ходить, ходить — я'кось вийшли із того лєса. От-то наробіла. Доцц падав, да так...» (с. Бронне).

3. «Шо таке блуд: буває, шо люде блудять і заре, в лєси. Але. Є єдин той... Блудять, і виходять в другом селе і так дальше — сьо таке. Ну, в нас ше є таке — згадують: я споведаю, а ві вперед споведаєтєс, а я за вами. І я заблудила. І я згадую — за ким я споведалас. А-а. За ким я причаццалас. От уже... Другий варіант — єслі ти їдеши — обув яка в тебе' — поменяй ту обув на 'дну ногу. Тоже розвідня'є, опам'ятовуїса» (с. Богуші).

4. «Казали, дереви'на впаде якась така, та переступіш [і заблудишся]. Без ветру. Єслі упала, і ти бачів, чи шо — переступи — всьо, будь здоров. [Як уже заблудив] Шапку нави'вороть. І перехрестить, Богу помочицца. Ось так треба» (с. Балашівка).

5. «І мене той блуд брав. Пуд селом. (Смієтьсє. — В. Г.) Заблудилєса. Брала ягоди, брала, вїшла на цю осю трасу, і вїшла — людочки, шо сьо

за траса? Кудя се я вийшла? Не знаю... [Він бере] На перехресних дорогах. Але як заблудиса, то кажуть, треба казати: «Христос воскрес! Христос воскрес! Христос воскрес!» [...] Да. Якишо дерево виверняне. З кореннем. Через ту деревину' не треба переступати, бо мона заблудити. Або знов — позд єю... нагнуця да позд єю пройти — буде голова болять» (с. Михалин).

6. «В Колодя'жному... В нас така є тут — Дуброва. Шо зайдти на таке місце, то водить. Не знаєш, кудя йти. І мене... Пошла по гриби — вийшла на дорогу, — і знаю, і ходила, і все. І — не знаю, кудя додом йти. [...] Аж єде якийсь там, трактором. То я його пиняю, кажу — хлопче, покажи міне, де до Бістріч дорога? А вон каже — а во... Вже я бачу. [...] Вже бачу своє це село вже, вже бачу й бригаду, і все бачу. А то — нічо' не бачу» (с. Бистричі).

Іноді респонденти зазначають у загальному, мовляв, є такі місця, де завжди бере блуд: «Колись, як девчиною була, до пошла туди я, на друге село. Да йшла — темно. Да й шо — ходимо на єдному місці, да крутимось, крутимось, да не можемо вийти. З де'вчиною. А потом вже... свет тоде ж був, да відно, шо свет. І стали на той свет йти, да й вийшли на дорогу. Да машина ше якась єхала, то так і пошли. А водило на єдном місці. Шоб та машина не єхала, то я знаю? Може, й ходили б целу ноч. А я не знаю, чо' то воно. То, кажуть, є таке місце, шо там в є'дній мере воно водить. Шо тако, як попадеш у те місце, і будеш ходити, і не знаєш, кудя вийти» (с. Друхів).

Трапляється також, що явище блуду пов'язували з місцями загибелі людей: «В нас як от у сільське пойдут, то тамеки то'го... заблудиса. Буде ходить, ходить, і не знає, кудя, де і шо. Колись же ж били людей, тие... то места є такиє, шо там били людей» (с. Бронне).

«Вихор» («ві'хор»; рідше — «кру'чу», «пудвей») подекуди вважали поробленням відьом: «А Господь його знає, шо воно таке. Ведьми' випускають, кажуть, таке» (с. Моквин). Людину після того, як на неї налетів вихор, могло, нібито, «скрутити», вона захворіла би на «пудвей»: «Пудвей. Ото ветьор як завее, то ноги крутить, руки крутить, холодно', ламає тебе, корчить тебе» (с. Михалин), «Казали, шо той, шо вмее робить — то випустить —

нема кому йому дати. То на ветьор пустить. А той ветьор пудхопить людину, да вже людина слаба. Таке я чула, балакали таке» (с. Бистричі).

Трапляється уявлення про вихор як про «чортове весілля»: «Ну, кажуть, шо якийсь ві'хор такий. А шо воно крутить, то я не знаю. Кажуть, шо як іде, то кажуть, шо саме чорт той женицца. Ну, як крутить і дме, то кажуть, шо сесе... чорт женицца» (с. Маринин).

Коли бачили вихор, хрестилися і присідали (падали на землю) або плювали і скручували дулю, показували середнього чи великого пальця: «О, то пагано, кажуть. Крутить — то беруть хаваюцца. Хаваюцца, шоб не подуло на тебе'. Шось пагане. Буде тебе крутить» (с. Бистричі), «Ві'хор. Ну шо робили? Дулі давали да плювали, да шоб його дальше одвернуло, да й і все. Кажуть, шоб нічого не вівернуло» (с. Моквин), «Ві'хор як крутить — тоже шось поганого. Може тебе і скалечить, тебе шо хоч» (с. Поляни), «Вихор. [...] То присядають, шоб через людину не пройшов» (с. Яринівка), «Як вихор крутить, то треба присести і дулю йому дати. Падать треба. Обкрутить людину, то скрутить може» (с. Голубне), «Ну, ві'хор, — да як десь перестрене людину да 'бкрутить — да й людина более. Ну, є такиє люди, шо воду давали. Шо знали молитву да давали воду. Но то як ветьор крутить, то дулю давали. Як крутить саме той віхор перед тобою, давали дулю» (с. Білка), «Крутило вітром, то кажут — треба три ра'зи сплунуть на леву сторону чи на яку, і показати середнього чи великого пальця» (с. Маринин).

Трапляються відомості про ототожнення вихору, виру і завитки: «Ото, шо крутить так, то тоже встерігалися його. Туда не лезти, бо то, каже, ви'хор той. Та кру'ча. Або в воде чи шось як захопить — то біда. Остерігались того, теї кручі. (Круча — то і в повітрі, і в воде? — В. Г.) І в воде, і в воде. (А як жито так зав'язане на вузлик? — В. Г.) Ну-ну-ну, ну. Ото є таке, є таке. Тие кручі. То так само встерігалися, як хто знав» (с. Хотин).

Нарешті, з «нечистим» тісно пов'язані також уявлення про **цвіт папороті**, доволі популярні на Березнівщині. Загалом у купальську ніч до лісу не ходили, адже «там сю ноч таке лазить, повзає...» Водночас сміливці наважувались на це, адже хто знайде цвіт, той усе знатиме, буде щасливим, дівчатам він начеб-

то допомагав на заміжжя. Головне було витримати всі страхи й не озирнутись: «*Да хто йде — не огляне'ця (а взаді — хто знає, що там робиця) — і побачить, то дуже буде все знать. Буде дуже все-все знать. Наперед буде, що буде, і шо...*» (с. Моквин), «*Ну то говорили таке, легенди ходили, шо хто достереже, як цвіте папороть, то щасливий чоловік робиця*» (с. Богуші), «*Не мона по папороть іти. То — страшне. Вночі — са'ме час... одна година в час ночі, з дванадцяті до часу, — якщо відержиш там, в лесі, то будеш понімать все. А якщо не відержиш — то здохнеш. А відержать там не мона. Там... воно — звері там все, і... і папороть... папороть цвіте всього однееньку годину. Якбі той цвіт найшов — то знав бі все. Вона не цвіте багато, вона 'днееньку годину тільки, папороть цвіте. Но їє взять — там і лес шумить, і лягає, і говорить, і пташки говорять, там шо хоч — такий базар прямо у лесі. Так шо душа в п'ятки по'йде, і ніхто не відержить. Там... люди старались. Я вже казала — чого ше учоніє ше не зроблять. А ціє не зроблять. Були, були чоловіки'. Женки — то зразу втекають. Там, каже, звері здеруть кругом, каже — от-от — ла'пають, зачепить. Ну, там, може, воно і тих зверов нема, може, воно так од самої природи. Хто їє?.. Так — це моє мненіє. [...]. То вже тут спеціалісти були такіє мужики, брать шо хотєли встигнуть — і не мона, каже. Е-е. Ніхто не достає цього'. Не можна» (с. Богуші), «*Еге, казали, шо на Івана Купала, шо папороть цвіте. А то ідуть да те... шукають... у лес. В нас у лесі багацько папороті є. То як хто на'йде... шось-но, як на'йде папороть... але вельмі їє трудно найти, ту папороть, шо вона зацвіла. Як на'йде, то вельмі шось буде добре. То як там одніє пошли да вже ночували, то шо там не робилось... показувалось... — і вони їє й не бачили, яка вона є» (с. Бистричі), «*То ка'уть, шо пойти девчині найти ту папороть, то вйде вже замуж. В дванадцять годин ночі хто пойде в той лес і хто їє побачить? Хто їє бачів, ту папороть? То кажуть таке, але то неправда*» (с. Голубне).**

У с. Михалин зафіксовано уявлення, що коло папороті треба заснути: «*Казали. Казали, шо папороть цвіте, а хто переночує в тій папороті, то та кветочка впаде десь, вон не побачить, — буде геть усе знать. Але ж переночувать ту ночку —*

то дуже трудно. Там вже в нас, так кажуть, що... ну даже в Князівці, то такий дед був, шо він ночував. То і небо падає — і хмара, і дощ, і ветьор. Все здаєцца — дерева на тебе хляцця. Коло вас, то там вже таке скаче всяке, шо вже очі вилазять на лоб, так всяке таке все даєцца. Але упало, каже, йому. Вон усе-все знав. Вон вже помер. Ходив спеціально. І заснуть треба. В дванадцять годин шоб вже спав».

Відомі на Березнівщині й варіанти оповідки, як чоловік у купальську ніч шукав своїх волів:

1. «*Ну, хто хотів будь ведьмаром в колишніє часи, — в теперішніх не заставіш, бо вони хоть і з ножами ходять, але вони все одно труси, — в їх заяча кров все равно, о. А колишніє діди, которіє шось знали, то вони ходили на Яна до лісу уночі, то там, каже, говорить усе: і папороть, і трава всяка, і лес, ну все, буквально все. Один загубив воли, то вун шукав, то чув усе, але там треба вельми велику мать силу, шоб переночувать у лісі, потому шо, ну, кругом його сичуца вовки і всякіє звири, всякіє хвостатіє до його сичуца. От, чорт прийде, кругом кружать тебе, — і вони не доступлять, але кружка, і вони так виграють, — і вже вун, значить, буде ведьмар, буде все знать. Якшо не відержить — квіт' йому. Папороть цвіте, кажуть, шо у рук раз і тільки єдну годину — з дванадцяти до першого часу. Якшо знайдеши цю папороть, побачиши єї — значить, будеш усе знать, але то вельми треба мужній чоловік шоб був. [Були такі]. знаходили, і знали все на світи. Нема вже їх... Вони знали все, вони знали даже, де пташка сидить, вони знали, і шо пташка думає, то вони знали шо, куда, сьгодні яка буде й погода, де буде урожай, — вони все знали» (А. Українець; с. Богуші).*

2. «*Хто в курсі дела... А хто не в курсі дела, — по'йди переначуй там. В той папороті. Да побічиш... А якщо вірвеш того листка, як ти нічого не знаєш... Десь, може, загубів, чи шо, да очепіцца (колись в посто'лях ходили, да зачепівса), о, то мужик — узав сього листка, да й узав, держи'т-держи'т, — зразу сей листок вказав, де твої воли. І он пошов найшов зразу. Отак. Ну, держав, да вже якось віскочив, чи шо. Вон каже, шо був. Зразу, мовляв, ну, та' як мене Бог послав: от, ідіть, отам і там воли. О. Але на Яна папороть тіко не цвіте. Вночі вона. Дньом ни. Дньом не побачиши» (с. Балашівка).*

Висновки. Загалом, як бачимо, демонологічна палітра Березнівщини доволі колоритна та різноманітна. Її основу складають віра у посмертне існування душі й у так звану «нечисту силу» та магію. Персональний ряд сконцентрований у порівняно небагатьох позиціях: русалка, домовик, «знахур» та відьма, люди, що вміють «допомогти», покійники, які «приходять» до живих, власне чорт, пов'язані з ним явища ляку, блуду, вихору, цвіт папороті, — це типовий набір для більшості поліських теренів. Навіть унікальні, здавалось би, сюжети та мотиви мають виразні відповідники в інших поліських районах, а більшість легко прочитується і в загальноукраїнському контексті. Водночас зазначена типовість якраз і засвідчує глибокий ступінь архаїки й традиційності демонології Березнівщини, унікальності якій надає сукупність різноманітних смислових нюансів, а також, не в останню чергу, специфіка мовлення респондентів. Кількість зафіксованого в експедиції 2013 року матеріалу також свідчить про порівняно добре збереження демонологічної традиції на Березнівщині й про перспективу подальших досліджень на цих теренах.

- [Мошков В.]. Село Больше Цэпцэвичи. Матерьялы этнографическіе, собранные В. А. Мошковымъ и Л. М. Фельдманомъ во вторую экскурсію. ДАРО. Фонд 366, оп. 1, спр. 76: Этнографические материалы, собранные бароном Штейнгелем Ф. Р. для музея. Арк. 6—9.
- Пархоменко Т. *Календарні звичаї та обряди Рівненщини*. Рівне: Вид. Олег Зень, 2008. 198 с.
- Васюк О., Хурсяк Л. Лікувальні народні молитви і замовляння з сіл Балашівки та Яцькович Березнівського району Рівненської області. *Міфологія і Фольклор*. 2013. № 1. С. 111—115.
- Ковальчук Н. Звичай випроваджувати русалок: локальні форми та ареал поширення на території Полісся України і Білорусі. *Народознавчі зошити*. 2018. № 6. С. 1394—1412.
- Ніколаєва А. Народна медицина та ветеринарія на теренах Березнівського району Рівненської області. *Літопис Березнівщини: наукові записки Березнівського районного краєзнавчого музею*. Рівне: О. Зень, 2017. Вип. 3. С. 106—132.
- Галайчук В. Традиційні уявлення про вужа на Правобережному Поліссі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2015. Вип. 16. С. 151—171.
- Галайчук В. *Українська міфологія*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 288 с.
- Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80—90-х гг. XX века*. Москва: Языки славянских культур, 2010. Т. 1: Люди со сверхъестественными свойствами. 648 с.
- Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80—90-х гг. XX века*. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012. Т. 2: Демонологизация умерших людей. 800 с.
- Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80—90-х гг. XX века*. Москва: Издательский дом ЯСК, 2016. Т. 3: Мифологизация природных явлений и человеческих состояний. 832 с.
- Архів ДНЦЗКСТК*. Ф. Березне-2013. Од. зб. В. Галайчук.

REFERENCES

- [Moshkov V.]. Village of Velyki Tseptsevychi. Ethnographic materials collected by V. A. Moshkov & L. M. Pheldman in the second tour. Ethnographic materials collected by Baron Steingel for the museum. *DARO*. F. 366, d. 1, c. 76. 6—9 [in Russian].
- Parkhomenko, T. (2008). *Calendar customs and rituals of Rivne region*. Rivne: Oleg Zen [in Ukrainian].
- Vasyuk, O., & Khursyak, L. (2013). Therapeutic folk prayers and «zamyvannya» from the villages of Balashivka and Yatskovich, Berezne district of Rivne region. *Mythology and Folklore*, 1, 111—115 [in Ukrainian].
- Kovalchuk, N. (2018). The custom is to make mermaids: local forms and distribution areas on the territory of the Polissya of Ukraine and Belarus. *The Ethnology Notebooks*, 6, 1394—1412 [in Ukrainian].
- Nikolaeva, A. (2017). Folk medicine and veterinary medicine on the territory of Berezne district of Rivne region. *Chronicle of Berezniivshchyna: scientific notes of Berezne Regional Museum of Local Lore*, 3, 106—132. Rivne [in Ukrainian].
- Halaichuk, V. (2015). Traditional notions about the sea in the Right-Bank Polissya. *Scientific notebooks of the Faculty of History of Lviv University*, 16, 151—171. Lviv [in Ukrainian].
- Halaichuk, V. (2016). *Ukrainian mythology*. Kharkiv: Klub Simeynoho Dozvillya [in Ukrainian].
- Vinogradova, L.N., & Levkieskaya, E.E. (Eds.) (2010). *Folk demonology of Polesie: publication of texts in the records of the 80—90-ies. XX century* (Vol. 1). Moscow: Languages of Slavic cultures [in Russian].
- Vinogradova, L.N., & Levkieskaya, E.E. (Eds.) (2012). *Folk demonology of Polesie: publication of texts in the records of the 80—90-ies. XX century* (Vol. 2). Moscow: Languages of Slavic cultures [in Russian].
- Vinogradova, L.N., & Levkieskaya, E.E. (Eds.) (2016). *Folk demonology of Polesie: publication of texts in the records of the 80—90-ies. XX century* (Vol. 3). Moscow: Languages of Slavic cultures [in Russian].
- Archive DNCZKSTK*. F. Berezne-2013. Op. save V. Halaichuk [in Ukrainian].